

Γεωγραφίες

Αρ. 14 (2008)

Γεωγραφίες, Τεύχος 14, 2008

ΝΕΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑ: ΠΕΡΙΠΤΩΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΕΝΕΡΓΩΝ ΝΕΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

*Ισαβέλλα Γιδαράκου, Ελένη Δημοπούλου, Ουρανία
Λαγογιάννη, Σπυριδούλα Σωτηροπούλου, Αλεξάνδρα
Κουτσούρης*

Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Α Α Ρ Θ Ρ Α

ΝΕΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑ: ΠΕΡΙΠΤΩΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΕΝΕΡΓΩΝ ΝΕΩΝ ΑΓΡΟΤΙΣΣΩΝ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ¹

Ισαβέλλα Γιδαράκου, * Ελένη Δημοπούλου, ** Ουρανία Λαγογιάννη, **
Σπυριδούλα Σωτηροπούλου, ** Αλέξανδρος Κουτσούρης***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο πλαίσιο της ευρύτερης διερεύνησης της διάστασης του φύλου στην εφαρμογή του προγράμματος των νέων αγροτών του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων στην περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, παράλληλα με τη γενικότερη εικόνα των νέων αγροτισσών που ταυτοποιούνται στην κατηγορία των βοηθών των συζύγων τους ή του πατέρα τους (οι άγαμες), ανιχνεύεται επίσης ένας μικρός πυρήνας ενεργών στη γεωργία γυναικών, με αξιοσημείωτη θετική στάση απέναντι στο γεωργικό επάγγελμα. Σε αυτή την κατηγορία γυναικών εστιάζει η παρούσα εργασία, που στηρίζεται σε πρωτογενή στοιχεία από προσωπικές συνεντεύξεις με βάση δομημένο ερωτηματολόγιο και συνεντεύξεις ποιοτικού χαρακτήρα. Η εργασιακή διαδρομή των γυναικών αυτών από την αποφοίτησή τους από την τυπική εκπαίδευση ως την ένταξή τους στο πρόγραμμα, ο ρόλος τους στη λειτουργία της εκμετάλλευσης, η συμμετοχή τους στα θεσμικά όργανα του κλάδου, οι απόψεις τους απέναντι στο πρόγραμμα των νέων αγροτών, αποτελούν ζητήματα διερεύνησης. Η έρευνα δείχνει ότι το πρόγραμμα των νέων αγροτών βοήθησε τις λίγες αυτές γυναίκες να γίνουν πραγματικά επαγγελματίες αγρότισσες. Εντάχθηκαν στο γεωργικό επάγγελμα για λόγους ανεργίας και οικογενειακής στρατηγικής για την άντληση οικονομικών πόρων, αλλά στη συνέχεια άδραξαν την ευκαιρία για να ασχοληθούν επαγγελματικά με τη γεωργία και επαναπροσδιόρισαν τη στάση τους απέναντι στη γεωργία και την παραμονή τους στην ύπαιθρο.

Young Women and Agriculture: The Cases of Active Young Women Farmers in West Macedonia, Greece

I. Gidakou, E. Dimopoulou, O. Lagogianni, S. Sotiropoulou, A. Koutsouris

ABSTRACT

The 'Young Farmers' E.U. programme, managed in Greece by the Ministry of Rural Development & Food, aims at improving the age structure in rural areas, attracting young people to agriculture and, finally, retaining young people in rural areas. In the frame of a wider research project concerning young women farmers in the region of West Macedonia, Greece, despite a general trend indicating that young women enter the Y.F. programme as farm managers but do not actually overcome the traditional role of farmer wives or daughters, a nucleus of young women active in agriculture with a positive attitude towards farming can also be traced. The present paper focuses on the latter category. Data were drawn through a survey and, mainly, in-depth interviews. Their occupational trajectories since they finished school, their entrance and role in farming, their participation in collective bodies as well as their attitude towards the Y.F. programme as related to gender are presented and discussed. Despite the fact that these women joined the programme due to family strategies (in order not to lose a prospective funding), they seized the opportunity to become professional farmers and reform their attitude towards agriculture and living in the provinces.

* Αναπλ. καθηγήτρια, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Εργαστήριο Γεωργικών Εφαρμογών, Αγροτικών Συστημάτων και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, e-mail: gidarakou@aua.gr.

** Γεωπόνος, MSc, ερευνήτριας στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, e-mail: dimelen@in.gr, rannial@yahoo.com, sot2000@yahoo.com.

*** Επίπ. καθηγητής, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Εργαστήριο Γεωργικών Εφαρμογών, Αγροτικών Συστημάτων και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, e-mail: koutsouris@aua.gr.

1. Εισαγωγή

1. Τα δεδομένα της έρευνας προέρχονται από ερευνητικό πρόγραμμα το οποίο χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο κατά 75% και εθνικούς πόρους κατά 25% (ΕΠΕΑΕΚ II).

2. *Une hirondelle a fait le printemps*, σκηνοθεσία Κριστιάν Καρόν.

Στη γαλλική ταινία *Ένα χελιδόνι έφερε την άνοιξη*² η τριαντάχρονη Σαντρίν, που ζει στο Παρίσι και έχει μια πετυχημένη επαγγελματική καριέρα, κουρασμένη από την καθημερινότητα της γαλλικής πρωτεύουσας, αποφασίζει να την εγκαταλείψει για να ασχοληθεί με τη γεωργία. Η Σαντρίν παρακολούθησε μαθήματα σε μια ανώτερη αγροτική σχολή και κατόπιν αγόρασε τη φάρμα ενός ηλικιωμένου κτηνοτρόφου σε ένα απομακρυσμένο ορεινό χωριό της ΝΑ Γαλλίας. Η νέα γυναίκα έπρεπε να υπερπηδήσει τα κοινωνικά στερεότυπα, να αποδείξει στην τοπική κοινωνία αλλά και στον ίδιο της τον εαυτό ότι διαθέτει θέληση, γνώσεις και ικανότητες για να τα καταφέρει σε ένα επάγγελμα που για τη μητέρα της, η οποία δεν συμφωνούσε με την επιλογή της κόρης της, και την κοινωνία γενικότερα είναι για τους άντρες. Το παράδειγμα της Σαντρίν προβάλλει ορισμένα από τα θεμελιώδη ζητήματα που άπτονται της σχέσης φύλου και επαγγελματισμού στη γεωργία και τα οποία έχει αναδείξει η έρευνα σε ζητήματα κοινωνικού φύλου στη γεωργία. Η εικόνα του γεωργικού επαγγέλματος είναι ανδροκεντρική και τα κοινωνικά στερεότυπα συνοψίζουν συμβολικά εμπόδια απωθητικά για τον επαγγελματισμό της γυναίκας στη γεωργία. Το φύλο, η ηλικία, η θέση των δύο πρωταγωνιστών της ταινίας σε σχέση με τη φάρμα και η δυσπιστία του ηλικιωμένου κατόχου για την επιτυχία του εγχειρήματος της νεαρής γυναίκας-διαδόχου να αντεπεξέλθει στο ρόλο του επαγγελματία γεωργού παραπέμπουν συμβολικά στη σε σχέση με το φύλο γραμμική διαδοχής της οικογενειακής εκμετάλλευσης και εφεξής στη σχέση φύλου και κατοχής των περιουσιακών στοιχείων (κεφαλαίου και κυρίως γης), που αποτελούν τη βάση της διακριτής θέσης των φύλων στη γεωργία (Symes 1990, Gasson & Errington 1993, Shortall 1999). Η λειτουργία της εκμετάλλευσης, η σύνθεση και λειτουργία των θεσμικών οργάνων που αφορούν στο γεωργικό επάγγελμα (π.χ. αγροτικών συνεταιρισμών και ενώσεών τους, γεωργικής επαγγελματικής κατάρτισης), ακόμη και τα μέσα ενημέρωσης όταν αναφέρονται σε γεωργικά θέματα, αναδεικνύουν τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα του γεωργικού επαγγέλματος (Gidarakou et al. 1999, Alston 2000, Brandth 2002). Η αρνητική στάση των μητέρων απέναντι στο ενδεχόμενο της ενασχόλησης των θυγατέρων τους με τη γεωργία έχει επίσης επισημανθεί από την έρευνα, διερευνώντας το ρόλο της μητέρας του αγροτικού νοικοκυριού στην κοινωνικοποίηση των θυγατέρων της απέναντι στο γεωργικό επάγγελμα (Gasson & Errington 1993, Gidarakou et al. 2000). Η Σαντρίν της ταινίας όμως είναι μια νέα γυναίκα, σε αντιστοιχία με το νέο ρόλο στη γεωργία που μπορούν να παίξουν νέες γυναίκες που επιθυμούν να ασχοληθούν με τη γεωργία, όπως σημειώνεται στη βιβλιογραφία, όταν όμως διαθέτουν και επαγγελματικά εφόδια που υποστηρίζουν την άσκηση του επαγγέλματος (Ventura 1994, Brandth 2002), τα οποία φρόντισε να εξασφαλίσει η ηρωίδα, καθώς και θέληση, επιμονή και αγάπη γι' αυτό που επιχειρούν να κάνουν. Το εγχείρημα δεν είναι εύκολο, γιατί φέρνει το βάρος ιδεολογιών του αγροτισμού, αντιλήψεων παγιωμένων με τη συνήθεια και το χρόνο, που δεν αποτινάσσονται εύκολα, ιδιαίτερα σε κοινωνίες σχετικά αυξημένου συντηρητισμού, όπως οι αγροτικές. Η Σαντρίν παραλίγο να τα εγκαταλείψει, αλλά τελικά τα κατάφερε, έμεινε στη φάρμα, στην απομακρυσμένη περιοχή, και έγινε μια επιτυχημένη επιχειρηματίας αγρότισσα.

Η συγκρότηση νέων ατόμων στις αγροτικές περιοχές αποτελεί στις μέρες μας τον πλέον κρίσιμο παράγοντα επιτυχούς εφαρμογής προγραμμαμάτων ανασυ-

γκρότησης του αγροτικού χώρου. Η αγροτική πολιτική από τη δεκαετία του 1970 στόχευσε στην ηλικιακή ανανέωση των εργαζόμενων στη γεωργία, καθιερώνοντας κίνητρα εξόδου των ηλικιωμένων (Fennel 1997). Από τη δεκαετία του 1980 όμως, και με ιδιαίτερη έμφαση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, επικέντρωσε επίσης το ενδιαφέρον της άμεσα στους νέους, μέσω της χορήγησης ειδικών κινήτρων για την οικονομική διευκόλυνση της εγκατάστασής τους στη γεωργία, την προσέλκυσή τους δηλαδή στο γεωργικό επάγγελμα και την παραμονή τους στην ύπαιθρο. Το ζήτημα της συγκράτησης νέων στις αγροτικές περιοχές αποκτά μεγαλύτερη σημασία στην περίπτωση των γυναικών, καθώς η, συγκριτικά με τους άντρες με γρηγορότερο ρυθμό, μετανάστευσή τους από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα είναι ήδη διαπιστωμένη, με σημαντικές συνέπειες στην αναπαραγωγή του αγροτικού νοικοκυριού (Dahlstrom 1996, Mies 1999, Gidarakou et al. 1999).

Στα πλαίσια της διευκόλυνσης των νέων για την εγκατάστασή τους στη γεωργία, το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων στη διάρκεια εφαρμογής του Β' και Γ' ΚΠΣ υλοποιεί το «Πρόγραμμα Νέων Αγροτών» (ΠΝΑ), με βασικό κορμό μέτρων την προμολόγηση πρώτης εγκατάστασης και την επιδότηση επιτοκίου για την αντιμετώπιση των αναγκών πρώτης εγκατάστασης. Επίσης, πολυάριθμα πρόσθετα, αποκλειστικά εθνικού επιπέδου κίνητρα διατίθενται στους νέους, όπως κωδικοποιούνται στο νόμο 2520/97 (Υπουργείο Γεωργίας 1998). Το πρόγραμμα απευθύνεται εξίσου και στα δύο φύλα. Αποτελεί επομένως μια πρόσκληση/πρόκληση και για τις νέες γυναίκες, αφού θεωρητικά τους δίνει την ευκαιρία να υπερβούν τον παραδοσιακό ρόλο της βοηθού του συζύγου και να γίνουν κάτοχοι εκμετάλλευσης. Τους δίνει τη δυνατότητα να αποκτήσουν περιουσιακά στοιχεία, να πάρουν τη βασική επαγγελματική κατάρτιση που επιβάλλει το πρόγραμμα, τους ανοίγει το δρόμο για ενεργή συμμετοχή στα συλλογικά όργανα του επαγγέλματος, τους παρέχει δηλαδή τη δυνατότητα απόκτησης εκείνων των εφοδίων που συνοδεύουν την ταυτότητα του επαγγελματία σε ένα επάγγελμα (Gonzalez & Bennito 2001). Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι ο «εξανδρισμός» (masculinisation) του γεωργικού επαγγέλματος συντείνει στην ανάπτυξη μιας «αποπαραδοσιακής» (detraditional) ταυτότητας των γυναικών, οι οποίες αναζητούν επαγγελματική ταυτότητα σε οικονομικούς κλάδους εξωγεωργικού χαρακτήρα (Brandth 2002). Παράλληλα όμως, ένας από τους νέους ρόλους των γυναικών του αγροτικού νοικοκυριού είναι και η ανάπτυξη επαγγελματισμού στη γεωργία, που εκδηλώνεται από έστω λίγες και κυρίως νέες γυναίκες, οι οποίες συχνά δυσκολεύονται να πείσουν τους γονείς τους να τους παραδώσουν την εκμετάλλευση, ιδιαίτερα όταν στην οικογένεια υπάρχει αδελφός που ενδιαφέρεται γι' αυτή (Ventura 1994, Schmitt 1997).

Παρά τη σημασία του ζητήματος της προσέλκυσης νέων στη γεωργία, η έρευνα σχετικά με την εφαρμογή του ΠΝΑ είναι περιορισμένη. Σημαντικά ζητήματα χρήζουν διερεύνησης, η οποία θα ήταν χρήσιμη για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή του προγράμματος και εν γένει της πολιτικής για την αναπαραγωγή της οικογενειακής εκμετάλλευσης και κατ' επέκταση της περιφερειακής ανάπτυξης. Η διάσταση του φύλου αποτελεί μια σημαντική παράμετρο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς η απορριπτική στάση των γυναικών απέναντι στην προοπτική να εργαστούν στη γεωργία ή ακόμη και να ενταχθούν μέσω του γάμου σε αγροτικό νοικοκυριό διακυβεύει σε μεγάλο βαθμό την πιθανότητα αναπαραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης, με συνέπειες στην περιφερειακή ανάπτυξη. Η απροθυμία των γυναικών να παντρευτούν αγρότη θεωρείται μεγαλύτερο

πλήγμα για την αναπαραγωγή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στον ευρωπαϊκό χώρο απ' ό,τι οι οικονομικοί παράγοντες (Mies 1999). Στη βιβλιογραφία αναφέρονται επίσης συχνά ερευνητικά αποτελέσματα τα οποία τονίζουν το πρόβλημα της γαμηλιότητας των αντρών αγροτών, τα υψηλά ποσοστά αγαμίας τους, την αίσθηση μοναχικότητας, ακόμη και το συχνότερο φαινόμενο αυτοκτονιών μεταξύ των αντρών αγροτών έναντι των απασχολούμενων σε άλλες δραστηριότητες στον αγροτικό χώρο (Gasson & Errington 1993, Villa 1999), ευρήματα που πρέπει να εκληφθούν ως εξαιρετικής σημασίας σήμα κινδύνου για την αναπαραγωγή της οικογενειακής εκμετάλλευσης και, επομένως, και την ηλικιακή ανανέωση των απασχολούμενων στη γεωργία. Τονίζουν επίσης τη σημασία της διερεύνησης της σχέσης γεωργίας και φύλου, και ειδικότερα των προοπτικών ένταξης γυναικών στο γεωργικό επάγγελμα ή τουλάχιστον στο αγροτικό νοικοκυριό.

Η αξιολόγηση της εφαρμογής του προγράμματος στη χώρα στα πλαίσια του Β' ΚΠΣ ελάχιστες πληροφορίες δίνει σχετικά με τη διάσταση του φύλου, που επικεντρώνονται ειδικότερα στην αριθμητική συμμετοχή τους στο πρόγραμμα σε σχέση με τους άντρες (Τσιμπούκας κ.ά. 2002). Η πληροφόρηση στο εν λόγω θέμα είναι χρήσιμη για τη διαμόρφωση πολιτικών για τη γεωργία στοχευμένων και αποτελεσματικών στα ζητήματα φύλου, και τελικά πολιτικών που θα διευρύνουν τη συμμετοχή των γυναικών ως δρώντων υποκειμένων στη διαδικασία της αγροτικής ανάπτυξης.

Στη βάση των παραπάνω προβληματισμών, στην περιφέρεια της Δυτικής Μακεδονίας διεξάγεται ερευνητικό πρόγραμμα διερεύνησης της διάστασης του φύλου στην εφαρμογή του ΠΝΑ στους νομούς της περιοχής. Η μέχρι τώρα έρευνα έδειξε ότι η γενική εικόνα των νέων γυναικών στις εκμεταλλεύσεις που δημιουργήσαν και στις οποίες θεωρητικά φέρονται ως αρχηγοί δεν υπερβαίνει τον από πάρα πολλές έρευνες διαπιστωμένο ρόλο των γυναικών στην οικογενειακή εκμετάλλευση στη θέση της βοηθού του συζύγου. Μέσα όμως στο ευρύτερο σύνολο των νέων αγροτισσών που αποτέλεσαν το δείγμα της εν λόγω έρευνας ανιχνεύεται μια μικρή ομάδα νέων γυναικών, οι οποίες, άσχετα από τους λόγους που τις ώθησαν να ενταχθούν στο πρόγραμμα και την αρχική τους πρόθεση σχετικά με την επιλογή επαγγέλματος, διαμορφώνουν σήμερα ένα προφίλ ατόμων με ενεργό εμπλοκή στη διαδικασία της γεωργικής παραγωγής, με ενδιαφέρον για τη γεωργία και γι' αυτό που κάνουν και με προσφορά σκληρής εργασίας. Σε αυτόν το μικρό πυρήνα νέων γυναικών εστιάζει η παρούσα εργασία, η οποία αντλεί υλικό από συνεντεύξεις ποσοτικού και ποιοτικού χαρακτήρα, που διενεργήθηκαν με κάθε μία από τις γυναίκες αυτού του πυρήνα. Στόχος της εργασίας είναι να καταδείξει πτυχές της διαδρομής των νέων αυτών γυναικών ώσπου να καταλήξουν στο πρόγραμμα, να διερευνήσει το ρόλο τους στην παραγωγική διαδικασία και στη διαχείριση της εκμετάλλευσης, να αποτυπώσει, μέσα από τον δικό τους προσωπικό λόγο, προβλήματα και ενδεχόμενες θετικές όψεις της ζωής τους, να αξιολογήσει με τη δική τους ματιά το πρόγραμμα, προκειμένου να βγάλει συμπεράσματα για τα ισχυρά και αδύνατα σημεία του προγράμματος σε σχέση με την προσέλκυση νέων γυναικών στη γεωργία. Η πληροφόρηση αυτή πιστεύουμε ότι θα συμβάλει στην ανάδειξη ζητημάτων που θα οδηγήσουν στην αποτελεσματικότερη ένταξη της διάστασης του φύλου στην εφαρμογή του προγράμματος των νέων αγροτών, το οποίο αποτελεί βασική προτεραιότητα της κοινοτικής και εθνικής πολιτικής και για την επόμενη προγραμματική περίοδο. Θα συμβάλει στην κατανόηση ζητημάτων που αφορούν στην ενδυνάμωση της θέσης της γυναίκας στην οικογενειακή εκμετάλλευση και στη δημόσια εικόνα του γεωργικού επαγγέλματος,

και τελικά στην υποστήριξη της αναπαραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης και ως εκ τούτου και στη στήριξη της περιφερειακής ανάπτυξης.

2. Αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της περιοχής Δ. Μακεδονίας και χαρακτηριστικά του ΠΝΑ

Η Δ. Μακεδονία απαρτίζεται από τους νομούς Γρεβενών, Καστοριάς, Κοζάνης και Φλώρινας. Η συγκεκριμένη περιφέρεια χαρακτηρίζεται από πολύ υψηλό ποσοστό ανεργίας (18,8%), πολύ υψηλότερο από το ποσοστό ανεργίας που διαμορφώνεται στο επίπεδο χώρας (10,4%, απογραφή πληθυσμού 2001). Το παραγωγικό της προφίλ διακρίνεται από υψηλό βαθμό εξάρτησης από τους τομείς της εξορυκτικής δραστηριότητας για την παραγωγή ενέργειας στον άξονα Κοζάνης-Πτολεμαΐδας-Αμύνταιου-Φλώρινας, η οποία δίνει διέξοδο σε χιλιάδες εργαζόμενους, με εμφάνιση όμως σημείων κορεσμού, και μονόπλευρη οικονομική δραστηριότητα στον κλάδο της γούνας στον άξονα Σιάτιστας-Καστοριάς, δραστηριότητα η οποία τα τελευταία χρόνια διέρχεται περίοδο κρίσης, με αποτέλεσμα πολλές θέσεις εργασίας να έχουν εκλείψει. Ο τομέας της οικονομίας διατηρεί τον αγροτικό του χαρακτήρα, ειδικότερα στην ύπαιθρο, με γνωρίσματα τη χαμηλή παραγωγικότητα, τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, τη μικρή διαφοροποίηση της παραγωγικής του βάσης σε επίπεδο γεωργικής εκμετάλλευσης και την περιορισμένη διακλαδική σύνδεση πέραν των δύο προαναφερθέντων τομέων. Η συμμετοχή της γεωργίας στο συνολικό ΑΕΠ κάθε νομού είναι πολύ υψηλότερη από το μέσο επίπεδο της χώρας, ειδικότερα στο Νομό Γρεβενών, ο οποίος εμφανίζει και το υψηλότερο ποσοστό όλων των νομών της χώρας, καθώς και υψηλό αρνητικό δείκτη φυσικής κίνησης του πληθυσμού του. Στην παρούσα εργασία συμμετέχουν γυναίκες από τους νομούς Γρεβενών, Καστοριάς και Κοζάνης και σε αυτούς θα αναφερόμαστε στη συνέχεια.³

Κάποιοι ενδεικτικοί δείκτες της οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας των νομών εμφανίζονται στον Πίν. 1. Ο Νομός Καστοριάς είναι σημαντικός ως προς την παραγωγή μήλων (7ος στη σειρά σε επίπεδο χώρας) και σιταριού. Και οι δύο άλλοι επίσης νομοί έχουν σημαντική θέση στη σιτηροκαλλιέργεια. Οι ετήσιες καλλιέργειες καλύπτουν το 94,8%, 91,3% και 87% της γεωργικής γης αντίστοιχα των νομών Κοζάνης, Γρεβενών και Καστοριάς. Από τις εκμεταλλεύσεις το 70% είναι αμιγώς φυτικής παραγωγής. Αμιγώς κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις είναι μόνο το 2%, χωρίς ιδιαίτερη διαφοροποίηση μεταξύ των νομών, και το 28% μικτές γεωργοκτηνοτροφικές. Ιδιαίτερα αυξημένη είναι η παρουσία μικτών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Φλώρινας (38%). Η περιφέρεια καταλαμβάνει την τέταρτη θέση μεταξύ των περιφερειών της χώρας ως προς τον αριθμό των εκτρεφόμενων βοοειδών, με το Νομό Φλώρινας να συγκεντρώνει επίσης το μεγαλύτερο ποσοστό τους. Αν και το μέσο μέγεθος της εκμετάλλευσης στους νομούς αυτούς είναι αρκετά υψηλότερο από εκείνο του μέσου όρου της χώρας (πάνω από 60 στρέμματα, έναντι 44 της χώρας), η περιοχή είναι κατεξοχήν ορεινή. Το 86% των εκμεταλλεύσεων και το 85% της γεωργικής γης βρίσκονται στην ορεινή ζώνη. Υπό αυτές τις συνθήκες, το ΠΝΑ αποτελεί για τους μεν νέους μια διέξοδο δημιουργίας βιώσιμης εκμετάλλευσης και απασχόλησης στον τόπο τους, για τη δε περιοχή ευκαιρία τόνωσης της οικονομικής δραστηριότητας, κάτω από την πίεση του κορεσμού των δραστηριοτήτων του βιομηχανικού της κλάδου, και στήριξης της γεωργίας, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως συνδετικός

3. Ο Νομός Φλώρινας δεν περιλαμβάνεται στην παρούσα εργασία, επειδή κατά τη συγγραφή του άρθρου δεν είχε ολοκληρωθεί η επιτόπια έρευνα στο νομό.

κρίκος άλλων δραστηριοτήτων διαφοροποίησης της παραγωγικής βάσης της εκμετάλλευσης και αξιοποίησης του φυσικού πλούτου της ορεινής ζώνης και επομένως να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα αντίστασης στον κίνδυνο απεργμωσης της μειονεκτικής αυτής περιοχής της χώρας.

Πίνακας 1.

Δείκτες οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας των νομών

Δείκτες – στοιχεία 2002	Γρεβενών	Καστοριάς	Κοζάνης	Μέσος όρος χώρας
ΑΕΠ κατά κεφαλή (χιλ. ευρώ)	12,1	11,9	14,5	12,9
Συμμετοχή της γεωργίας στο ΑΕΠ (%)	28,5	11,9	12,6	6,0
Κατά κεφαλήν αποταμιευτικές καταθέσεις (χιλ. ευρώ)	6,09	7,79	6,13	8,32
Φυσική κίνηση του πληθυσμού ανά 1000 κατοίκους (%)	-6,27	-0,65	0,17	-0,01
Μαθητές δημοτικού ανά 1000 κατοίκους	48	60	66	59
Αύξηση πληθυσμού μεταξύ 1991-2001 (%)	3,2	1,5	3,3	6,9

Πηγές: 1. The Greek Economy in Figures (www.economics.gr), 2. Παρατηρητήριο Καινοτομίας Δυτικής Μακεδονίας (www.innowestmac.gr).

Σε σχέση με το φύλο, η περιφέρεια Δ. Μακεδονίας χαρακτηρίζεται από αυξημένο ποσοστό γυναικών αρχηγών στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις των νομών της, αναφορικά με την εικόνα που διαμορφώνεται στο σύνολο της χώρας. Ο μέσος όρος κυμαίνεται στη συγκεκριμένη περιφέρεια από 31,3% έως 43,7%, έναντι 25% σε επίπεδο χώρας. Ανάλογη εικόνα παρατηρείται και στην περίπτωση των αρχηγών ηλικίας έως 39 ετών (Πίν. 2).

Πίνακας 2.

Κάτοχοι (αρχηγοί) γεωργικών εκμεταλλεύσεων

Νομοί	Σύνολο ατόμων	Γυναίκες	% στο σύνολο
Γρεβενών σύνολο	4.888	1.827	37,4
Ηλικίας έως 39 ετών	833	272	32,7
Καστοριάς σύνολο	4.179	1.309	31,3
Ηλικίας έως 39 ετών	1.073	306	28,5
Κοζάνης σύνολο	13.907	6.074	43,7
Ηλικίας έως 39 ετών	2.703	1.155	42,7
Δυτική Μακεδονία σύνολο	29.586	11.272	38,1
Έως 39 ετών	6.260	2.249	35,9
Χώρα σύνολο	816.534	205.140	25,1
Έως 39 ετών	128.213	33.545	26,2

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 1999/2000.

Κατ' αρχάς θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η έννοια του «κατόχου» της εκμετάλλευσης, την οποία χρησιμοποιεί η ΕΣΥΕ για να απογράψει τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική κατοχή των παραγωγικών συντελεστών της εκμετάλλευσης, ειδικότερα της γης και του κεφαλαίου της. Αναφέρεται στο άτομο που δηλώνει κάτοχος άτυπα ή μέσω συμβολαιογραφικού εγ-

γράφου (για τις ανάγκες αναγνωρισιμότητας υπεύθυνου ατόμου εκπροσώπησης της εκμετάλλευσης προς τους φορείς της πολιτείας με τους οποίους συναλλάσσεται, π.χ. για την άντληση πιστώσεων, κοινοτικών επιδοτήσεων και άλλες υποχρεώσεις της). Σήμερα όλες σχεδόν οι εκμεταλλεύσεις έχουν τέτοιες υποχρεώσεις και, επομένως, δηλώνεται ως νομικά υπεύθυνο ένα πρόσωπο, το οποίο μπορεί να κατέχει προσωπικά όλα, μεγάλο ή ελάχιστο μέρος των περιουσιακών στοιχείων της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Η οικογενειακή εκμετάλλευση είναι μια ιδιότυπη επιχείρηση, που χαρακτηρίζεται από καθολικό σχεδόν ποσοστό ενδοοικογενειακής μεταβίβασης, γεγονός που δεν συμβαίνει σε τέτοιον υψηλό βαθμό σε κανένα άλλο είδος επιχείρησης (Molnar & Wu 1985), και από την προτίμηση του αγοριού, και μάλιστα κατά προτεραιότητα του πρωτότοκου, ως διαδόχου και κληρονόμου των παραγωγικών μέσων της εκμετάλλευσης. Η γη αποτελεί τον σπουδαιότερο παραγωγικό συντελεστή και οι γυναίκες συνήθως έχουν μικρή πιθανότητα να κληρονομήσουν την εκμετάλλευση, ακόμα και σε χώρες όπου οι πρακτικές διαδοχής επιτρέπουν τη διάσπαση της εκμετάλλευσης κατά τη διαδοχή και, επομένως, του σημαντικού αυτού συντελεστή (Blanc & Perrier-Cornet 1996, Shortall 1999, Alston 2000, Gidarakou et al. 2000). Μια μη διακριτή επίσης χρήση αφορά στους όρους «κάτοχος» και «αρχηγός της εκμετάλλευσης», οι οποίοι χρησιμοποιούνται αδιακρίτως ο ένας αντί του άλλου, αν και ο όρος «αρχηγός» αφορά στη διαχείριση, το management της εκμετάλλευσης. Η σχέση συγγένειας που συνδέει τον αρχηγό με τα μέλη της οικογένειας στην οικογενειακή εκμετάλλευση, βασικό στοιχείο χαρακτηρισμού μιας εκμετάλλευσης ως οικογενειακής (Gasson & Errington 1993), εξηγεί την κατά μη διακριτό τρόπο χρήση των όρων αυτών και τη σχέση τους με την ιδιοκτησία της γης και των παραγωγικών μέσων.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα του υψηλού ποσοστού «εγκυνισμού» (feminisation) των γεωργικών εκμεταλλεύσεων των νομών της Δ. Μακεδονίας, που υποδηλώνεται με βάση το υψηλό ποσοστό γυναικών κατόχων ή αρχηγών εκμεταλλεύσεων, αυτό ερμηνεύεται κυρίως με βάση τη σχέση του με το φαινόμενο της πολυδραστηριότητας του αγροτικού νοικοκυριού (Miele 1994, Γιδάρκου 1998, Σαφιλίου & Παπαδόπουλος 2004). Η διάρθρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων στην περιοχή ευνοεί την εξωγεωργική απασχόληση στην εξόρυξη, κατεξοχήν ανδρική δραστηριότητα, αλλά και στη γούνα. Η γυναίκα καλείται να αναλάβει το ρόλο του αρχηγού της εκμετάλλευσης, τις περισσότερες φορές απύπως, «δανειζοντας» το όνομά της, εξαιτίας της αδυναμίας να χαρακτηριστεί γεωργός ο κατά κύριο επάγγελμα εξωγεωργικώς απασχολούμενος σύζυγος και να απολαμβάνει έτσι τα οικονομικά ευεργετήματα της αγροτικής πολιτικής (επιδοτήσεις, εξισωτικές αποζημιώσεις κ.λπ.).

Το αυξημένο ποσοστό των νέων γυναικών αρχηγών εκμεταλλεύσεων φαίνεται επίσης να αντιφάσκει με την απαρξία των νέων γυναικών προς την ενασχόλησή τους με τη γεωργία, όπως προκύπτει από σχετικές έρευνες, αλλά και από αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος στην περιοχή (Gidarakou et al. 2005). Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των γυναικών για την ανάληψη της διαχείρισης μιας γεωργικής εκμετάλλευσης είναι ενδεικτικό της ανεργίας που πλήττει το γυναικείο πληθυσμό της υπαίθρου ή του αυξημένου ποσοστού εξωγεωργικής απασχόλησης του ανδρικού πληθυσμού, γεγονός που δεν επιτρέπει τη δική του ένταξη στο πρόγραμμα των νέων αγροτών και την απόκτηση του πριμ πρώτης εγκατάστασης για την καλύτερη αξιοποίηση της διαθέσιμης έκτασης (Kazakopoulos & Gidarakou 2003, Gidarakou et al. 2005). Η διασφάλιση απασχόλησης από τις γυναίκες και η επίτευξη συμπληρωματικών εισοδημάτων

προς το οικογενειακό ήταν οι σημαντικότεροι λόγοι που τις οδήγησαν να ενταχθούν στο πρόγραμμα, όπως προέκυψε από την έρευνα του προγράμματος στην περιοχή. Κατά συνέπεια, το αυξημένο ποσοστό γυναικών αρχηγών γεωργικών εκμεταλλεύσεων θα πρέπει μάλλον να ερμηνευτεί ως στρατηγική επιβίωσης των αγροτικών νοικοκυριών, που μεταβιβάζουν την οικογενειακή εκμετάλλευση στα θήλεα μέλη της οικογένειας επειδή τα άρρενα μέλη δεν υπάρχουν ή δεν μπορούν να είναι δικαιούχοι του προγράμματος, παρά ως μεταβολή των επαγγελματιών προτιμήσεων των γυναικών σε σχέση με τη γεωργία.

Ωστόσο ένας μικρός πυρήνας δυναμικών και ενεργών στη γεωργία γυναικών ανιχνεύτηκε στα πλαίσια της ευρύτερης έρευνας στην περιοχή, με αξιοσημείωτη θετική στάση απέναντι στο γεωργικό επάγγελμα. Η ανάλυση του λόγου των γυναικών αυτών μπορεί να φωτίσει ζητήματα που αφορούν στην απασχόληση των γυναικών στη γεωργία και στη διάσταση του φύλου στο ΠΝΑ.

3. Τα δεδομένα της έρευνας: η γενική εικόνα της ανταπόκρισης στην πρόκληση του προγράμματος και οι νέες γυναίκες της παρούσας έρευνας

Η παρούσα έρευνα αντλεί τα δεδομένα της, όπως προαναφέρθηκε, από μια ομάδα νέων αγροτισσών, 16 τον αριθμό, των νομών Γρεβενών, Κοζάνης και Καστοριάς, οι οποίες είναι γυναίκες με ενεργό ρόλο στη λειτουργία της εκμετάλλευσης (συμμετοχή στις εργασίες, τουλάχιστον συνδιαχειριστικός ή διαχειριστικός ρόλος), με θετική στάση απέναντι στο γεωργικό επάγγελμα και ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της εκμετάλλευσής τους. Οι γυναίκες αυτές εντοπίστηκαν από ένα σύνολο 126 νέων αγροτισσών, οι οποίες αποτέλεσαν αντιπροσωπευτικό δείγμα των νέων αγροτισσών των τριών νομών, στρωματοποιημένο κατά πεδινές, ημιορεινές και ορεινές κοινότητες διαμονής. Το δείγμα των 126 νέων γυναικών επιλέχθηκε στο πλαίσιο της ευρύτερης διερεύνησης της διάστασης του φύλου στην εφαρμογή του ΠΝΑ.⁴ Με τις 126 γυναίκες πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με βάση δομημένο ερωτηματολόγιο, που περιλάμβανε μεγάλο αριθμό ανοικτών ερωτημάτων, και οι συνεντεύξεις επεκτείνονταν σε μια αρκετά εκτενή συζήτηση, πέραν της καταγραφής ποσοτικού χαρακτήρα δεδομένων. Η προσέγγιση που δόθηκε στις συνεντεύξεις με βάση το δομημένο ερωτηματολόγιο ήταν πώς και κατά πόσον οι γυναίκες ανταποκρίθηκαν στην πρόκληση του προγράμματος, και πώς αυτός ο εξωγενής παράγοντας συνέργησε στην ουσιαστική εμπλοκή της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία και την ενδυνάμωση της θέσης της στη διαχείριση της εκμετάλλευσης, τον επαγγελματισμό στη γεωργία και τη δημόσια εικόνα του γεωργικού επαγγέλματος, δίνοντας επίσης έμφαση σε ζητήματα που αφορούσαν στις κατά τη γνώμη τους δυνατότητες και αδυναμίες του προγράμματος στο να προσελκύσει νέες στο γεωργικό επάγγελμα. Από τις συνεντεύξεις αυτές φάνηκε ότι στην αρένα της ορεινής και μειονεκτικής υπαίθρου της περιοχής, σε ένα παραδοσιακά ανδροκρατούμενο επαγγελματικό –και όχι μόνο– πεδίο, όπως είναι γενικά παραδεκτό για την αγροτική υπαίθρο (βλ. π.χ. Dahlstrom 1996), το δρουν υποκείμενο, η νέα γυναίκα, είχε δυσδιάκριτη εικόνα ως αγρότισσα, αφού εμπλεκόταν στην εξυπηρέτηση ενός πλαισίου στόχων που υπαγορευόταν από την επιδίωξη «έξυπνων», «βολικών», «λογικών» λύσεων σε σχέση με την είσοδό της στο πρόγραμμα, όπως προέκυψε για τη συντριπτική πλειονότητα των γυναικών που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα:

4. Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε το χειμώνα του 2004 και την άνοιξη του 2005 (συνολική διάρκεια παραμονής στο πεδίο της έρευνας: 3 μήνες). Σε σχέση με τη συνολική εικόνα της ένταξης νέων στο πρόγραμμα στην περιοχή των τριών νομών και την κατά φύλο αναλογία, σημειώνουμε ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έως το 2003 έχουν ενταχθεί συνολικά 828 άτομα, από τα οποία 35% είναι γυναίκες. (Η εικόνα στους τρεις νομούς ειδικότερα είναι η εξής: από τα 232 άτομα που εντάχθηκαν στο Νομό Γρεβενών το 26,7% είναι γυναίκες, από τα 247 άτομα που εντάχθηκαν στο Νομό Καστοριάς το 38% είναι γυναίκες, και από τα 349 άτομα που εντάχθηκαν στο Νομό Κοζάνης το 39,5% είναι γυναίκες.)

– Γυναίκες που ήταν αγρότισσες μόνο στα χαρτιά και πήραν την επιδότηση μην έχοντας καμιά σχέση με τη γεωργική παραγωγική διαδικασία, κάποιες μπορεί να μη μένουν καν στην περιοχή, όπως επιβάλλουν οι δεσμεύσεις που ανέλαβαν ως προς το πρόγραμμα, ή να μη γνωρίζουν καν τις δεσμεύσεις που ανέλαβαν, γιατί η απόφαση της ένταξής τους προέκυψε ως συμβιβασμός στην εξυπηρέτηση οικονομικών στόχων της οικογένειας. Σε έναν τέτοιο συμβιβασμό η γνώμη τους δεν είχε και μεγάλη βαρύτητα, αλλά και οι ίδιες δεν είχαν λόγο να διαφωνήσουν. Πολλές τέτοιες επισημάνσεις περιλαμβάνονται σε αποτελέσματα που προέκυψαν αργότερα από την επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας (Gidarakou et al. 2005).

– Γυναίκες που δεσμεύτηκαν νομικά στο πρόγραμμα και φέρονται ως αρχηγοί εκμεταλλεύσεων, αλλά στην πραγματικότητα αποτελούν εργατικά χέρια σε περιόδους αιχμής των καλλιεργητικών εργασιών.

– Γυναίκες που εργάζονταν συχνά στις γεωργικές εργασίες, με ιδιαίτερη συνέπεια, αλλά αποδέχονται αυτή την κατάσταση και τη θέση τους στην εκμετάλλευση ως φυσική συνέπεια του καταμερισμού των εργασιών στη γεωργική παραγωγή, στη βάση μιας ανδροκεντρικής αντίληψης περί γεωργικού επαγγέλματος και βιολογικών διαφορών και ικανοτήτων των φύλων, τις οποίες δεν αμφισβητούν.

Με βάση τις συνεντεύξεις αυτές εντοπίστηκε όμως και ένας μικρός αριθμός (16) γυναικών οι οποίες: α) έχουν ενεργό ρόλο στη λειτουργία της εκμετάλλευσης, παρέχοντας εργασία και αποτελώντας οι ίδιες διαχειρίστριες της εκμετάλλευσης ή συνδιαχειρίστριες σε ισότιμη βάση με τον σύζυγο (πατέρα ή αδελφό)· β) εκδηλώνουν αξιοσημείωτη θετική στάση απέναντι στο γεωργικό επάγγελμα και αγαπούν αυτό που κάνουν· γ) έχουν μια μακροπρόθεσμη προοπτική σε σχέση με τη λειτουργία της εκμετάλλευσης (δηλώνουν ότι θα συνεχίσουν στη γεωργία και μετά την αποδέσμευση από το πρόγραμμα). Με τις γυναίκες αυτές πραγματοποιήθηκαν στη συνέχεια συνεντεύξεις ποιοτικού χαρακτήρα. Τα δεδομένα του δομημένου ερωτηματολογίου και των ποιοτικών συνεντεύξεων αυτών των γυναικών αποτέλεσαν τα δεδομένα της παρούσας εργασίας.

4. Στοιχεία της ζωής τους πριν την απόφαση ένταξης στο πρόγραμμα περιόδου

4.1. Το γενικό προφίλ

Στο σύνολο των 16 γυναικών ανιχνεύονται περιπτώσεις γυναικών με παραγωγική κατεύθυνση τη φυτική παραγωγή αλλά και γυναίκες κτηνοτρόφοι και μελισσοκόμοι. Οι μισές μπήκαν στο πρόγραμμα σε πολύ νεαρή ηλικία (25-30 ετών), σήμερα το σύνολο σχεδόν των γυναικών είναι πάνω από 30 ετών. Δύο από αυτές είναι άγαμες (δύο ήταν επίσης άγαμες κατά την ένταξη) και οι υπόλοιπες παντρεμένες. Ανιχνεύονται γυναίκες με δυναμικό προφίλ σε εργασίες θεωρούμενες ανδρικές, όπως χειρίστριες τρακτέρ, γυναίκες που αυτοπροσδιορίζονται ως επιχειρηματίες με αισιοδοξία και σχέδια για την εκμετάλλευση. Γυναίκες που αγαπούσαν τη γεωργία και τα ζώα γιατί τη διδάχτηκαν από τους γονείς τους, αλλά και γυναίκες με απέχθεια προς τη γεωργία που είδαν το πρόγραμμα ως λύση ανάγκης και την αγάπησαν στην πορεία. Γυναίκες που εκτιμούν ότι τους δόθηκε η ευκαιρία να γίνουν αφεντικά στη δουλειά τους, να απαλ-

λαγούν από την εξαρτημένη εργασία, και γυναίκες με κριτικό λόγο και προτάσεις για τη βελτίωση του προγράμματος.

4.2. Εκπαίδευση και επαγγελματικά όνειρα

Οι 16 ενεργές αγρότισσες της έρευνας έχουν ένα πολύ ικανοποιητικό επίπεδο εκπαίδευσης. Περισσότερες από τα 2/3 έχουν ολοκληρώσει τη γυμνασιακή εκπαίδευση και περισσότερες από τις μισές και τη λυκειακή εκπαίδευση. Μεταξύ των εγγάμων είναι εντυπωσιακή η υστέρηση του εκπαιδευτικού επιπέδου των αντρών: η πλειονότητά τους (9 στους 14) έχει ολοκληρώσει μόνο τη δημοτική εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό χάσμα μεταξύ των μελών των νεότερων ζευγών στα αγροτικά νοικοκυριά είναι διαπιστωμένο και από άλλες έρευνες, και όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο, και επισημαίνεται επίσης ως παράγοντας που υποστηρίζει αφενός τη μέσω της εκπαίδευσης προετοιμασία των κοριτσιών προς δραστηριότητες εκτός γεωργίας στην επαγγελματική τους ζωή, και αφετέρου την απόρριψη του γεωργού ως συζύγου (Dahlstrom 1996, Gidarakou 1990).

Κάποιες από αυτές τις γυναίκες είχαν όνειρα σπουδών που εξαντλήθηκαν στην αποτυχημένη δοκιμή στις εξετάσεις για τα ΑΕΙ ή στη διακοπή των σπουδών τους για οικογενειακούς λόγους.

Τελείωσα το Λύκειο. Ήμουν πολύ καλή μαθήτρια. Ήθελα να σπουδάσω. Έδωσα μια φορά πανελλήνιες εξετάσεις, δεν κατάφερα να περάσω, με αποθάρρυνε ο πατέρας μου, δεν έδωσα ξανά (Γεωργία).⁵

Σπούδαξα ιατρική στην Ιταλία, αρρώστησε ο πατέρας μου και αναγκάστηκα να επιστρέψω στο χωριό (Ρούλα).

Για εκείνες που η διακοπή της εκπαίδευσης έγινε πολύ νωρίς, οι λόγοι παραπέμπουν είτε σε στερεοτυπικές διακρίσεις των γονιών σε σχέση με το φύλο των παιδιών τους είτε στις δύσκολες οικονομικές συνθήκες της οικογένειας.

Τελείωσα μόνο το Δημοτικό. Ήμουν καλή μαθήτρια. Δεν με άφησε ο πατέρας μου να συνεχίσω το σχολείο επειδή το Γυμνάσιο ήταν μακριά από το χωριό. Τον αδερφό μου τον έστειλαν σε οικοτροφείο για να συνεχίσει, γιατί, όπως πίστευε ο πατέρας, αυτός έπρεπε να σπουδάσει (Σούλα). Κάτι παρόμοιο συνέβη και στη Ματίνα. Και οι δύο επισημαίνουν ότι τους κόστισε αρκετά η στέρηση αυτή.

Τελείωσα το Δημοτικό. Προέρχομαι από φτωγή αγροτική και πολυμελή οικογένεια. Οι γονείς μου δεν είχαν τη δυνατότητα να σπουδάσουν τα παιδιά τους. Έψαχνα από πολύ νωρίς για μεροκάματο (Κατερίνα).

Για όλες όμως, ακόμη και για εκείνες με τα λιγότερα εκπαιδευτικά εφόδια, ο επαγγελματικός προσανατολισμός δεν περιλάμβανε τη γεωργία στους στόχους τους. Μόνο μία από αυτές, η Βάσω, πριν προκύψει η ευκαιρία του προγράμματος, ήθελε να ασχοληθεί με τη γεωργία, γιατί αγαπούσε υπερβολικά τα ζώα. Το ότι η γεωργία δεν ήταν στους επαγγελματικούς στόχους των νέων γυναικών διαπιστώθηκε και από τα αποτελέσματα της ευρύτερης έρευνας στο σύνολο των 126 γυναικών που προαναφέρθηκε (Gidarakou et al. 2006), όπου ανιχνεύτηκαν μόνο τέσσερις γυναίκες με επιθυμία να ασχοληθούν με τη γεωργία.

Ως παιδί σιχαινόμουν τη γεωργία. Έβλεπα τους γονείς μου να υποφέρουν και να μην μπορούν να βγάλουν χρήματα. Τους έπεισα ν' αφήσουν τα χωράφια και να μετακομίσουμε από την Κοζάνη στην Καστοριά για να δουλέψουμε γούνα (Αναστασία).

Οι γονείς μου ήταν κτηνοτρόφοι. Ουσιαστικά οι γονείς μου με ενθάρρυναν να κάνω οτιδήποτε που να έχει σχέση με το Δημόσιο, δηλαδή να δουλέψω στο Δη-

5. Δεν έχουν χρησιμοποιηθεί τα πραγματικά ονόματα των 16 αγροτισσών του δείγματος για λόγους διαφύλαξης της ανωνυμίας τους.

μόσιο και να φύγω από τη δική τους τη δουλειά, να μην έχω καμία επαφή... Αλλά η αγάπη που είχα για τα ζώα δεν με μετέπεισε, όσο κι αν προσπάθησαν (Βάσω).

Ορισμένες είχαν εμπειρία της γεωργίας από μικρές και ήταν μνημένες στις αγροτικές εργασίες:

Μου άρεσε να ασχολούμαι με τις κερασιές από μικρή (Σούλα).

Ο πατέρας μου μ' έκανε να αγαπήσω τη γεωργία. Έχω και μια αδελφή, αλλά εγώ ήμουν ο γιος της οικογένειας (Άννα). (Η σύνδεση της γεωργίας με το φύλο και την πατρογενετική διαδοχή στην αγροτική ιδεολογία είναι έκδηλη στην απάντηση της Άννας.)

Όλες, εκτός από μία, είχαν εργασιακή εξωγεωργική εμπειρία πριν ενταχθούν στο ΠΝΑ. Οι εργασίες τους ήταν κυρίως περιστασιακές ή ανασφάλιστες (φασόν, υπάλληλοι σε εμπορικό κατάστημα, πιτσαρία, φαστ-φουντ, φύλαξη παιδιών κ.λπ.). Η ποιότητα της εξωγεωργικής τους εργασίας, επομένως, δεν ήταν ισχυρός απωθητικός παράγοντας όταν προέκυψε η πρόκληση του προγράμματος. Κάποιες τη διατηρούν και σήμερα συμπληρωματικά.

Κάποιες από αυτές προέρχονται από οικογένειες που δεν είχαν ασχοληθεί με τη γεωργία και, ως εκ τούτου, ούτε οι ίδιες είχαν γεωργική εμπειρία ή γεωργική καταγωγή (4 στο σύνολο των 16). Είναι σημαντικό ότι και οι τέσσερις είχαν λυκειακού επιπέδου εκπαίδευση (μία είχε φοιτήσει και σε ΑΕΙ). Χωρίς το βάρος της προηγούμενης οικογενειακής εκμετάλλευσης, δύο από αυτές ήταν πιο επιρρεπείς σε καινοτόμες δραστηριότητες, στις οποίες επιδόθηκαν. Η μία, με πρώην εργασιακή εμπειρία στη γούνα, ανέπτυξε χωρίς καμία προηγούμενη γνώση περί αμπελοργίας έναν αμπελώνα 37 στρεμμάτων, αξιοποιώντας το πρόγραμμα, ενώ αναζήτησε επίσης χρηματοδοτικούς πόρους στο Leader και τα ΟΠΑΑΧ και κατασκεύασε επισκέψιμο οινοποιείο, επενδύοντας ταυτόχρονα προσωπικά/οικογενειακά κεφάλαια στην προσπάθεια αυτή. Έχει σχέδια για το μέλλον, δραστηριοποιείται σε συλλογικά κλαδικά όργανα, αλλά ταυτόχρονα είναι και μητέρα με τρία παιδιά. Η νέα αυτή γυναίκα μπήκε στη γεωργία μην έχοντας άλλη εργασιακή επιλογή (όπως λέει η ίδια) και σήμερα είναι μια επιχειρηματίας στον κλάδο της αμπελοργίας. Αναζητά μέσα από αυτό το ρόλο το νέο πρόσωπο της γεωργίας, της επιχειρηματικής και ταυτόχρονα πολυλειτουργικής. Η δεύτερη γυναίκα, με εργασιακή εμπειρία ελεύθερου επαγγελματία, εργασία την οποία διατηρεί, ασχολήθηκε με την παραγωγή βιολογικού κρόκου (μέρος της συνολικής καλλιέργειας με κρόκο).⁶

4.3. Η στροφή προς τη γεωργία

Οι διαπιστώσεις προηγούμενων ερευνών ως προς τους λόγους που ωθούν τις νέες γυναίκες να προσφύγουν στο πρόγραμμα επιβεβαιώνονται και στην περίπτωση των γυναικών αυτών. Το σύμπλοκο λόγων, στο οποίο πρωτεύουσα θέση έχουν η ανεργία και η δυνατότητα να αξιοποιηθεί διαθέσιμη οικογενειακή παρουσία, αναδεικνύει και ο λόγος αυτών των γυναικών. Η επιλογή ήταν συλλογική υπόθεση της οικογένειας, και η εξυπηρέτηση αυτού του στόχου ακύρωσε την πρώην αρνητική προσωπική τους διάθεση ως προς τη γεωργική απασχόληση. Το γεγονός ότι μόνο σε δύο από τις 16 περιπτώσεις τυχαίνει οι σύζυγοι να είναι αγρότες, και στις περιπτώσεις των δύο αγάμων ο ένας από τους γονείς συνδύασε την έξοδό του με πρόωγη συνταξιοδότηση, υποστηρίζει τον οικογενειακό και όχι προσωπικό χαρακτήρα της επιλογής της ένταξης στο πρόγραμμα. Ο λόγος της Ευγενίας είναι αποκαλυπτικός:

6. Τάση ανταπόκρισης του προγράμματος μεταξύ νέων μη γεωργικής καταγωγής έχει διαπιστωθεί επίσης στην περίπτωση αντρών νέων αγροτών σε άλλες περιοχές της χώρας (Γιδαράκου κ.ά. 2004).

Μπήκα στο πρόγραμμα για να συνεισφέρω στο οικογενειακό εισόδημα. Νοίκιασα χωράφια από τον πεθερό μου. Δεν το μετάνιωσα, έχω ένα καλό εισόδημα. Θα συνεχίσω γιατί βοηθάω στα οικονομικά του σπιτιού και τον εαυτό μου (Ευγενία).

Συζητήσαμε με τον άντρα μου και αποφασίσαμε να μπούμε (Γεωργία).

Η Έλλη ωστόσο αποφάσισε μόνη της, με απώτερο στόχο να εξασφαλίσει τη σύνταξη, αλλά η περίπτωση της ήταν πιο εύκολη, μιας και μπήκε με μελίσσια.

Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις των εγγάμων (εκτός από δύο) οι σύζυγοι έχουν εξωγεωργική απασχόληση. Έτσι, η είσοδος στο πρόγραμμα υπάκουε στις περιπτώσεις των γυναικών αυτών κατ' αρχάς στη «βολική» λύση για την απόκτηση του πριμι και την αξιοποίηση υπάρχουσας περιουσίας. Η ενδοοικογενειακή διευθέτηση του ζητήματος της απόκτησης της περιουσίας, όταν απαιτούνταν γη, αποτέλεσε λύση που ικανοποιήθηκε χωρίς να θιγεί ουσιαστικά το καθεστώς κατοχής της γης της εκμετάλλευσης, γιατί το ζήτημα διευθετήθηκε κυρίως με μίσθωση από γονείς/πεθερικά και σε μία περίπτωση από το σύζυγο (9 συνολικά περιπτώσεις), και δευτερευόντως με γονικές παροχές/μεταβιβάσεις από γονείς (5 περιπτώσεις).

5. Η εικόνα τους στη λειτουργία της εκμετάλλευσης

Είναι γνωστό ότι εκείνο που χαρακτηρίζει την ισχυρή ή υποδεέστερη θέση ενός ατόμου στην οικογενειακή εκμετάλλευση είναι η θέση του στον τομέα της λήψης αποφάσεων. Το μερίδιο των γυναικών στην πίτα της λήψης αποφάσεων σε όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο είναι πολύ περιορισμένο όταν οι αποφάσεις έχουν μεγαλύτερη οικονομική βαρύτητα και επηρεάζουν μακροπρόθεσμα την οικονομική κατάσταση της εκμετάλλευσης (π.χ. αποφάσεις για επενδύσεις) και λιγότερο όταν πρόκειται για τις καθημερινές ασχολίες. Έτσι, ο ρόλος των γυναικών περιορίζεται κυρίως στο συμβουλευτικό ρόλο σε αποφάσεις που κυρίως παίρνονται από τον «τύποις» ή πραγματικό αρχηγό, που στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι ο σύζυγος. Η εικόνα των γυναικών της παρούσας έρευνας υποστηρίζει ένα ρόλο τουλάχιστον συνδιαχειριστή και σε ορισμένες περιπτώσεις πραγματικού διαχειριστή της εκμετάλλευσης. Σύμφωνα με τις απαντήσεις τους, σε μια σειρά ζητήματα που τους τέθηκαν, για τα οποία έπρεπε να ληφθούν αποφάσεις (επιλογή καλλιέργειών, αγορά εργαλείων/μηχανημάτων, πώληση προϊόντων, σύναψη δανείου κ.ά.), ένας όχι αμελητέος αριθμός τους (7) απάντησε ότι για τα περισσότερα ζητήματα αποφασίζουν κυρίως οι ίδιες. Οι υπόλοιπες σημειώνουν ότι οι αποφάσεις παίρνονται από κοινού με το σύζυγο ή τον πατέρα και οι ίδιες αισθάνονται ότι μετέχουν ισότιμα στη διαδικασία αυτή και η γνώμη τους βαραίνει το ίδιο όπως και του συζύγου (ή του πατέρα, ανάλογα με την περίπτωση). Ο λόγος της Βάσως, που είναι κτηνοτρόφος και δουλεύει με τον αδελφό της, και της Γεωργίας, που έχει αμπελώνα και οινοποιείο, αποκαλύπτει την εικόνα που έχουν οι ίδιες για τη θέση τους στη διαχείριση της εκμετάλλευσης.

Δεν θα το 'λεγα πως νιώθω αρχηγός... Περισσότερο τον βλέπω [τον αδελφό] ως συνεργάτη και το ίδιο αυτός εμένα. Νιώθουμε συνεργάτες και ισότιμοι απέναντι στις αποφάσεις, ... άσχετα ποιανού είναι το όνομα... Την επιχείρηση τη νιώθω δουλειά μου, συνεργαζόμαστε (Βάσω).

Με το σύζυγό μου νιώθω ισότιμη σε όλα όσα αφορούν στη διαχείριση της εκμετάλλευσης..., τα συζητάμε και αποφασίζουμε από κοινού... Σ' εμένα αρέσει περισσότερο να ασχολούμαι με θέματα προώθησης του κρασιού. Ό,τι κάνουμε

το κάνουμε με πολύ μεράκι... δεν μπήκαμε στο πρόγραμμα για να τα αρπάξουμε (Γεωργία).

Και η εικόνα της εμπλοκής των γυναικών αυτών στις εργασίες της εκμετάλλευσης υποστηρίζει την επαγγελματική τους ταυτότητα ως γεωργών. Ο καταμερισμός βέβαια των εργασιών στη γεωργική παραγωγή εξαρτάται από το είδος της εργασίας, τη δυνατότητα εκμηχάνισης, τη χρήση εργατών, και αυτή η εικόνα σχεδόν επαναλαμβάνεται και στην προκείμενη περίπτωση. Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι ότι οι γυναίκες αυτές συμμετέχουν ενεργά σε εργασίες και συχνά με ενσωμάτωση περισσότερου χρόνου απ' ό,τι οι σύζυγοι/πατέρες τους ή άλλα μέλη. Σε όλες σχεδόν τις εκμεταλλεύσεις των γυναικών αυτών χρησιμοποιείται ξένη εργατική δύναμη και, επομένως, από κάποιες εργασίες έχουν απαλλαγεί τα μέλη της οικογένειας. Στο επίπεδο όμως του ζεύγους, οι άντρες, παρότι μη αγρότες, συμμετέχουν στις εργασίες εκτός από τρεις περιπτώσεις (οι δύο αναφέρονται σε ανύπαντρες γυναίκες), στις μισές όμως περιπτώσεις οι γυναίκες δηλώνουν ότι αυτές ασχολούνται περισσότερες ώρες με τις γεωργικές εργασίες από ό,τι οι άντρες τους, ενώ συνήθως βοήθεια προσφέρουν και άλλα μέλη της οικογένειας. Εξακολουθεί να διαπιστώνεται ο κατά παράδοση καταμερισμός των εργασιών. Οι γυναίκες δεν εκτελούν μόνες τους εργασίες όπως το όργωμα, το θέρισμα και η σπορά, οι οποίες όμως στις περισσότερες περιπτώσεις εκτελούνται με τη μίσθωση μηχανημάτων ή κυρίως από κάποιο άρρεν μέλος. Το άρμεγμα των ζώων επίσης είναι μια εργασία που τις δυσκολεύει, γιατί χρειάζεται μυϊκή δύναμη στις περιπτώσεις που δεν είναι διαθέσιμη αμελκτική μηχανή. Η βοσκή είναι μια εργασία που αναλαμβάνεται από άρρεν μέλος, συνήθως της προηγούμενης γενιάς (πατέρας ή πεθερός), ή εκτελείται από έμμισθο βοσκό. Η συλλογή καρπών, φύλλων καπνού, το τάισμα, το καθάρισμα των ζώων είναι δουλειές που τις κάνουν οι ίδιες ή σε συνεργασία με άλλα μέλη. Ωστόσο διαπιστώνεται και περίπτωση γυναίκας που εκτελεί το όργωμα μόνη της, χειριζόμενη τρακτέρ, δίνοντας ένα νέο πορτρέτο αγρότισσας, ασύνηθες στον ελληνικό χώρο. Τέτοιες όμως περιπτώσεις αγροτισσών που χειρίζονται αγροτικά μηχανήματα κάνουν όλο και πιο αισθητή την παρουσία τους στον ευρωπαϊκό αγροτικό χώρο για εκείνες τις συνήθως νέες γυναίκες που αποφασίζουν να αναπτύξουν επάγγελμα στη γεωργία (Brandth 2002).

Η οικονομική πορεία των εκμεταλλεύσεων είναι επίσης αξιόλογη, όπως διαπιστώνεται από τα στοιχεία του Πίν. 3.

Πίνακας 3.
Οικονομικό μέγεθος της εκμετάλλευσης

EMM ⁷	Κατά την εισαγωγή	Σήμερα
Έως 5	10	5
5,01-10	4	6
Πάνω από 10	2	5
Σύνολο	16	16

Πηγή: Επιτόπια έρευνα, επεξεργασία στοιχείων.

7. Ευρωπαϊκές Μονάδες Μεγέθους (European Size Unit): 1 EMM = 1200 ευρώ.

Η πλειονότητα των εκμεταλλεύσεων κατά την είσοδο στο πρόγραμμα είχε μέγεθος μέχρι 5 Ευρωπαϊκές Μονάδες Μεγέθους (EMM), ενώ σήμερα η πλειονότητα βρίσκεται πάνω από αυτό το μέγεθος. Για ορισμένες εκμεταλλεύσεις η μεταβολή είναι εντυπωσιακή, όπως στην περίπτωση της κτηνοτροφικής

εκμετάλλευσης της Βάσως, που πέρασε από τις 4,21 στις 7,44 EMM, της αμπελοουργικής εκμετάλλευσης της Γεωργίας, από 1,12 σε 5,94 EMM, ή της Άννας (με σιτηρά, καπνό και δενδρώδη), από 15,89 σε 39,76 EMM.

Συνεκτιμώντας το λόγο των γυναικών τον οποίο αναπτύσσουν σχετικά με την προσήλωσή τους στα ζητήματα της εκμετάλλευσης, τα σχέδια που έχουν για το μέλλον της, τη δική τους θέση στην πορεία της εκμετάλλευσης, οι πιο πολλές μιλούν για την εκμετάλλευση χρησιμοποιώντας τον όρο επιχείρηση, δείχνουν δυναμικές και δραστήριες, δείχνουν να ψάχνουν διεξόδους για επέκταση σε νέους κλάδους, να είναι αρκετά ενήμερες για την πολιτική σχετικά με το πρόγραμμα, να θέλουν να τολμήσουν νέα ανοίγματα. Όλες τους, εκτός από μία που δεν είναι σίγουρη, δηλώνουν ότι θα συνεχίσουν να εργάζονται στη γεωργία και μετά το πέρας των δεσμεύσεων απέναντι στο πρόγραμμα, πιστεύουν ότι μπορούν να κάνουν τις γεωργικές εργασίες το ίδιο καλά ή και καλύτερα από τους συζύγους τους. Αναγνωρίζουν την υστέρηση των γυναικών ως προς τη μισθική δύναμη, αλλά τονίζουν την υπεροχή τους στην προσοχή και την ικανότητα να κάνουν λεπτές εργασίες. Όλες απολαμβάνουν, κατά την άποψή τους, την αναγνώριση από τους συζύγους τους ως γυναίκες-γεωργοί.

6. Συμμετοχή σε συλλογικά όργανα

Στη βιβλιογραφία η ισχυρή ή μη θέση των φύλων στην οικογενειακή εκμετάλλευση υποστηρίζεται ότι αντανάκλαται σε ανάλογη παρουσία τους στα συλλογικά κλαδικά όργανα αλλά και στα όργανα διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου, επειδή η κατοχή περιουσιακών στοιχείων και η οικονομική επιφάνεια προσδίδουν κύρος και αυτοπεποίθηση και, κατά παράδοση, αυτά είναι στοιχεία που στην οικογενειακή εκμετάλλευση τα διαθέτουν οι άντρες, λόγω των πρακτικών που ακολουθούνται κατά τη διαδοχή της εκμετάλλευσης (Shortall 1999, Alston 2000). Έτσι, οι γυναίκες έχουν γενικότερα μειωμένη παρουσία στα όργανα αυτά, αλλά και μη ενεργό παρουσία, όταν η αριθμητική τους συμμετοχή για διάφορους λόγους έχει συμβεί. Το ζήτημα παραπέμπει σε ένα γενικότερο πρόβλημα ισότητας των φύλων στον αγροτικό χώρο, και κατ' επέκταση συμβολής των γυναικών στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη, και η ενδυνάμωση του ρόλου τους στους τομείς αυτούς αποτελεί σήμερα σημαντικό στόχο για την επίτευξη ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης.

Η εικόνα της συμμετοχής των γυναικών που εξετάζουμε στους αγροτικούς συνεταιρισμούς είναι οπωσδήποτε καλύτερη από την εικόνα των γυναικών του ευρύτερου δείγματος. Οι 11 από τις 16 γυναίκες είναι μέλη αγροτικού συνεταιρισμού. Οι πέντε από αυτές συμμετέχουν τακτικά στις συνελεύσεις του συνεταιρισμού, παίρνουν το λόγο και εκφράζουν απόψεις.

Ναι, παίρνω μέρος... τις περισσότερες φορές... και εναντιώνομαι κιόλας, γιατί τις γυναίκες μάς έχουν στο περιθώριο, δηλαδή λένε «περίμενε, εσύ δεν ξέρεις, περίμενε ν' ακούσεις και κάποια άλλη άποψη»... ειδικά οι πιο μεγάλοι. Οι πιο μεγάλες ηλικίες προσπαθούν να επιβάλουν την άποψή τους (Βάσω).

Εκίνησα ένα συνεταιρισμό με άλλες γυναίκες... Δεν είχαν όρεξη... Και στο μελισσοκομικό συνεταιρισμό που φτιάξαμε με δική μου πρωτοβουλία όλοι αδιαφορούν. Είμαι πρόεδρος, αντιπρόεδρος, γραμματέας και ταμίας. Μόνη μου τρέχω για όλα. Αλλά έτσι δεν αξίζει (Ευανθία).

Δύο είναι πρόεδροι αντίστοιχα δικτύου επισκέψιμων παραγωγικών μονά-

δων και ειδικού παραγωγικού συνεταιρισμού. Ο συνεργατισμός είναι ασφαλώς μια παρεξηγημένη υπόθεση στον ελληνικό χώρο, εξαιτίας των φαινομένων κακοδιαχείρισης που έβλαψαν τη γενική του εικόνα και ακύρωσαν σε μεγάλο βαθμό την εκτίμηση και τις προσδοκίες των αγροτών από αυτόν. Έτσι, τόσο η μη συμμετοχή τους ως μελών όσο και η μη συμμετοχή τους στις συνελεύσεις αιτιολογούνται με λόγους αμφισβήτησης της συνεισφοράς των συνεταιρισμών, αδράνειας τους σε σχέση με τη διεξαγωγή συνελεύσεων, αμέλειας των οργάνων της διοίκησής τους να ενημερώνουν τα μέλη τους σχετικά με τις συνελεύσεις. Δυσκολίες συμμετοχής που έχουν να κάνουν με το φύλο υποστηρίχτηκαν από πολύ λίγες γυναίκες.

Δεν πηγαίνω. Δεν υπάρχει κλίμα εμπιστοσύνης (Ρούλα).

Ποιος μας φωνάζει στις συνελεύσεις; Ούτε καν για την ψήφο (Διονυσία).

Ο συνεταιρισμός είναι ανενεργός (Αναστασία).

Πέρα από το ζήτημα της συμμετοχής, οι απόψεις αυτές θα πρέπει να προβληματίσουν σχετικά με την αναζήτηση της πραγματικής συνεισφοράς του συνεργατικού κινήματος και της αποκατάστασης του κλίματος εμπιστοσύνης σε αυτό.

7. Η άποψή τους για το ΠΝΑ: θετικά και αδύνατα σημεία

Η αξιολόγηση ενός προγράμματος από την πλευρά εκείνων που το υλοποιούν πιστεύουμε ότι είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, επειδή μπορεί να δώσει χρήσιμες πληροφορίες που μπορούν να συνεισφέρουν σε ενδεχόμενες βελτιώσεις του. Η διάσταση του φύλου στην αξιολόγηση του ΠΝΑ αποτελεί μία επιπλέον πρόκληση για την καταγραφή της άποψης των δρώντων αντικειμένων. Η παρούσα έρευνα αναγνωρίζει τις αδυναμίες που προκύπτουν από το περιορισμένο μέγεθος του δείγματος ως προς την ευρύτερη απήχηση των προκύπτουσών διαπιστώσεων. Ο πυρήνας όμως των ενεργών στη γεωργία νέων γυναικών, ο οποίος προκύπτει από ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των νέων αγροτισσών της περιοχής των τριών νομών, πιστεύουμε ότι μπορεί να δώσει αξιόπιστες πληροφορίες για τη λειτουργικότητα του προγράμματος από τη σκοπιά των γυναικών (και όχι μόνο σε αρκετά από τα ζητήματα που τίγονται), τοπικής τουλάχιστον εμβέλειας και να εντοπίσει ενδεχόμενες αδυναμίες του.

Σε γενικές γραμμές η στάση των νέων γυναικών είναι θετική. Οι περισσότερες κρίνουν ότι τα κριτήρια ήταν ελκυστικά ώστε να προσελκύσουν νέα άτομα στο πρόγραμμα. Οι δεσμεύσεις του προγράμματος ως προς το αναγκαστικό χρονικό διάστημα παραμονής στη γεωργία και διαμονής στο δημοτικό διαμέρισμα ή την ευρύτερη περιοχή λειτουργίας της εκμετάλλευσης (10 χρόνια) δεν φαίνεται να απασχολούν παρά έναν πολύ μικρό αριθμό γυναικών, ενώ αρκετές είναι εκείνες που πιστεύουν ότι το πρόγραμμα τις βοήθησε να γίνουν υπεύθυνες αγρότισσες. Καλούμενες να διατυπώσουν ενδεχόμενα προβλήματα με μεγαλύτερη συχνότητα, σημείωσαν προβλήματα γραφειοκρατίας, εξειδικεύοντας στο ζήτημα των πολλών εγγράφων που τους ζητούνται να συμπληρώσουν στο φάκελο υποψηφιότητας και του μικρού χρονικού περιθωρίου που τους δίνεται για την ολοκλήρωση της κατάρτισής τους. Αρκετές είναι εκείνες που κρίνουν ότι το ύψος των ενισχύσεων δεν είναι ικανοποιητικό, όπως και ότι η καταβολή των ενισχύσεων καθυστερεί υπερβολικά. Ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι και από την πλευρά των αντρών η αξιολόγηση του προγράμματος επισημαίνει αντίστοιχα προβλήματα (Καζακόπουλος κ.ά. 2004).

Πολλές τονίζουν ότι τους χρειάζεται περισσότερη ενημέρωση από την πλευρά των αρμοδίων υπαλλήλων της υπηρεσίας αγροτικής ανάπτυξης της περιφέρειας. Κρίνουν αυστηρά την έλλειψη σωστής ενημέρωσης και πληροφόρησης, την κατά την άποψή τους αδιαφάνεια των διαδικασιών αξιολόγησης, αλλά και την έλλειψη ελέγχων στην εκμετάλλευση. Το τελευταίο πρέπει να εκτιμηθεί ιδιαίτερα θετικά, διότι πράγματι θα ενισχύσει τη συνέπεια των ίδιων των αγροτών απέναντι στις υποχρεώσεις τους, αλλά και θα συμβάλει στην καλύτερη ενημέρωσή τους σε ζητήματα γεωργικής πρακτικής. Οι γυναίκες ζητούν σωστή ενημέρωση και εκφράζουν την ανάγκη στήριξής τους καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος, και μάλιστα προχωρούν σε προτάσεις περί της ανάγκης στελέχωσης των υπηρεσιών από γεωπόνους εξειδικευμένους σε κάθε καλλιέργεια.

Δεν υπάρχει σωστή ενημέρωση και πληροφόρηση. Υπάρχει παραπληροφόρηση και όχι σωστοί έλεγχοι που ωθούν τους νέους αγρότες στην αναζήτηση του εύκολου χρήματος (Στέλλα).

Πρέπει να γίνονται σωστοί έλεγχοι. Είναι πολλοί αυτοί που έχουν μπει για τα «φράγκα» και δεν ασχολούνται πραγματικά με τη γεωργία... Δεν υπάρχει στη Διεύθυνση Γεωργίας ειδικευμένος μελισσοπαθολόγος, κάποιος που να δίνει συμβουλές στους μελισσοκόμους, και επίσης: Δεν υπάρχει καμιά στήριξη στην πορεία του προγράμματος. Πολλά νέα παιδιά ξεκίνησαν και απογοητεύτηκαν (Ευανθία).

Σημαντικό επίσης πρόβλημα θεωρούν τον περιορισμένο επιτρεπτό αριθμό ενσήμων (150) εκτός γεωργίας που έχουν δικαίωμα να αξιοποιήσουν ως νέες αγρότισσες, ενώ, ιδιαίτερα κατά το χειμώνα, υπάρχει διαθέσιμος χρόνος.

Κάποιες στιγμές νιώθω δέσμευση, ιδιαίτερα το χειμώνα που δεν έχω δουλειά στο χωράφι, γιατί να μην μπορώ να δουλέψω κι αλλού; (Σούλα).

Σχετικά με την πρόσβαση των γυναικών στην πληροφόρηση και την αντιμετώπισή τους από διάφορους φορείς και υπηρεσίες, γενικά δεν διατυπώνουν κάποιες ιδιαίτερες δυσκολίες που να συνδέονται με το φύλο τους. Διατυπώθηκαν ωστόσο και σχόλια όπως:

... Πρέπει να είναι δίπλα σου ένας άντρας πάντα, αλλιώς δεν θα σου πουν λεπτομέρειες (Έλλη).

Λίγες είναι ικανοποιημένες από το εισόδημα που αποκομίζουν από την εκμετάλλευση, αν και η γενική εικόνα που αποκομίζεται από την οικονομική πορεία των εκμεταλλεύσεων, όπως φάνηκε σε προηγούμενη ενότητα, είναι ικανοποιητική. Για ορισμένες, βέβαια, ο χρόνος ένταξης είναι πρόσφατος και δεν μπορούσαν να έχουν καθαρή εικόνα.

Τα μελίσια αν τα προσέξεις θα σε προσέξουν. Θα σου αφήσουν εισόδημα (Ευανθία).

Δουλεύω τον καπνό οικογενειακά και μου μένει ένα καλό εισόδημα (Ευγενία).

Οι περισσότερες δεν είναι ικανοποιημένες. Πιστεύουν ότι, έχοντας τη γεωργία ως αποκλειστική απασχόληση, είναι δύσκολο να εξασφαλίσει το νοικοκυριό το επίπεδο διαβίωσης. Όσες έχουν αρνητική άποψη για το επίπεδο του επιτυγχάνομένου εισοδήματος επικεντρώνουν την αιτία στις χαμηλές τιμές των γεωργικών προϊόντων. Αν ο γεωργός δεν έχει ιδιόκτητη γη, το επάγγελμα είναι δύσκολο να στηρίξει την οικονομία της οικογένειας.

Αν δεν είχα άλλες δουλειές [μισθός συζύγου και δική της ενασχόληση σε διάφορες εργασίες εποχικά] δεν θα τα βγάζαμε με τίποτα πέρα» (Διονυσία).

Δεν μπορώ να στηρίξω την οικογένειά μου μόνο από τη γεωργία (Ρούλα).

Παρ' όλα αυτά, όλες οι γυναίκες (εκτός από μία άγαμη, που θεωρεί ότι με το γάμο πιθανόν να εγκαταλείψει τη γεωργία) πιστεύουν ότι έχουν πάρει μια σωστή απόφαση εντασσόμενες στο πρόγραμμα. Κάθε μία ερμηνεύει με τον δικό της τρόπο την ορθότητα της απόφασης, είτε γιατί της δόθηκε εργασιακή λύση, είτε γιατί έγινε αφεντικό στη δική της επιχείρηση, είτε γιατί προετοιμάζει μια στρωμένη δουλειά και για τα παιδιά της. Σε συνάρτηση με την προηγούμενη διαπίστωση, η πλειονότητά τους έχει σχέδια για μελλοντικές επενδύσεις. Κάποιες από τις επενδύσεις είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, γιατί ανταποκρίνονται στους στόχους της αγροτικής πολιτικής για ποιοτικά προϊόντα και πολυλειτουργικότητα της εκμετάλλευσης. Η Βάσω, για παράδειγμα, θέλει να στραφεί προς τα βιολογικά προϊόντα και τον αγροτουρισμό αξιοποιώντας άλογα, η Έλλη να επεκτείνει τις δραστηριότητές της προς την εμπορία μελιού, η Γεωργία να επεκτείνει τις δραστηριότητες του οινοποιείου και να φτιάξει αποστακτήριο για να ενσωματώσει προστιθέμενη αξία στην πρωτογενή της παραγωγή, η Ευανθία να κάνει συσκευαστήριο μελιού. Άλλες επίσης κινούνται σε επενδυτικούς στόχους στα πλαίσια της συμβατικής παραγωγής, όπως αγορά γης, ζώων, μηχανημάτων.

Μία από τις διαστάσεις του επαγγελματισμού είναι η εκπαιδευτική κατάρτιση και ενημέρωση και η επιθυμία για ανανέωση των επαγγελματικών γνώσεων (Gonzalez & Benito 2001). Αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι νέες αγρότισσες (εκτός από την άγαμη, για την οποία προαναφέρθηκε ότι ενδεχομένως να εγκαταλείψει μελλοντικά) επιθυμούν να αποκτήσουν πρόσθετη γεωργική εκπαίδευση. Το γνωστικό πεδίο της επιζητούμενης εκπαίδευσης, όπως είναι φυσικό, επικεντρώνεται στον επιμέρους παραγωγικό προσανατολισμό της εκμετάλλευσης που έχει αναπτύξει κάθε γυναίκα ή στον τομέα όπου προτίθεται να κάνει επενδύσεις. Ο επαγγελματισμός ωστόσο συνεπάγεται την εφαρμογή από μέρους του επαγγελματία κωδίκων βιοηθικής σε σχέση με την άσκηση του επαγγέλματός του και, ειδικότερα στην περίπτωση των γεωργών, στην εφαρμογή «κωδίκων ορθής γεωργικής πρακτικής», οι οποίοι συμβάλλουν στην προστασία του περιβάλλοντος, στο σεβασμό του καταναλωτή σχετικά με την ποιότητα των προσφερόμενων προϊόντων και στην ευζωία των ζώων. Καμιά γυναίκα δεν γνώριζε τι σημαίνει «κώδικες ορθής γεωργικής πρακτικής». Η ερμηνεία του όρου από τη συνεντεύκτρια αποκάλυπτε ότι κάποιες από τις γυναίκες αγνοούσαν μεν τον όρο, εφάρμοζαν όμως κάποιους όρους των κωδίκων που αφορούσαν στη διαδικασία της παραγωγής της εκμετάλλευσής τους. Ωστόσο και αυτές δεν αντιπροσώπευαν παρά ένα αμελητέο ποσοστό. Το στοιχείο αυτό επισημαίνει το γενικότερο ζήτημα της εφαρμογής των κωδίκων, όχι μόνο από τις γυναίκες αλλά και τους άντρες γεωργούς, και την ανάγκη σχετικής τους πληροφόρησης και ελέγχων για την εφαρμογή τους. Επανερχεται έτσι ξανά, μέσα από άλλη ανάγκη, το ζήτημα της διενέργειας των απαραίτητων ελέγχων από τα αρμόδια όργανα της Νομαρχιακής Διεύθυνσης Αγροτικής Ανάπτυξης για την εφαρμογή του ΠΝΑ.

8. Συμπεράσματα

ή «Υπάρχουν άραγε χελιδόνια για να φέρουν την άνοιξη;»

Στην περιοχή έρευνας ήταν ασφαλώς δύσκολο να βρεθούν περιπτώσεις ανάλογες της Σαντινί της ταινίας. Η πλειονότητα των γυναικών της ευρύτερης έρευνας, από την οποία αντλήθηκε ο πυρήνας των 16 ενεργών στη γεωργία νέων αγροτισσών, παρότι θεωρητικά εγγράφονται στην κατηγορία των αρχηγών των εκμεταλ-

8. Τα ερωτηματολόγια δεν ολοκληρώθηκαν πλήρως για περίπου 30 γυναίκες του αρχικού δείγματος των 126 γυναικών, επειδή αυτές αδυνατούσαν να απαντήσουν σε βασικά ερωτήματα που είχαν σχέση με τη δομή και λειτουργία της εκμετάλλευσής τους.

λεύσεων και είναι νομικά υπεύθυνες απέναντι στις υποχρεώσεις της εκμετάλλευσης προς το πρόγραμμα, δεν συνιστούν διακριτή κατηγορία από την κατηγορία των γυναικών βοηθών των συζύγων στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Κάποιες μάλιστα έμειναν εντελώς ξένες προς το γεωργικό επάγγελμα και τη λειτουργία της εκμετάλλευσης.⁸ Η μελέτη της διαδρομής των 16 που δείχνουν σήμερα να είναι συνειδητοποιημένες αγρότισσες, με θέληση και μεράκι και με μια αξιόλογη θετική στάση απέναντι στο γεωργικό επάγγελμα, κατά την ένταξη στο πρόγραμμα μπήκαν χωρίς να το επιθυμούν πραγματικά: μπήκαν κάτω από στρατηγικές οικογενειακών διαπραγματεύσεων ως προς την «έξυπνη λύση», τη «βολική λύση» που μπορούσε να αξιοποιηθεί εκείνη τη στιγμή, χωρίς επαγγελματικά εφόδια πέραν των 150 ωρών επαγγελματικής εκπαίδευσης που προέβλεπε η συμβατική υποχρέωση προς το πρόγραμμα, η οποία σε πολλές περιπτώσεις πραγματοποιήθηκε αρκετά μετά την ένταξη στο πρόγραμμα. Είχαν ελάχιστη προσωπική περιουσία, κυρίως από γονική παροχή, και συχνότερα απέκτησαν την απαιτούμενη έκταση όχι με μεταβίβαση στο όνομά τους αλλά με ενοικίαση από γονείς/πεθερικά.

Στην αγροτική ιδεολογία το επάγγελμα του γεωργού παραπέμπει στον κόσμο των αντρών, και η σύνδεση αυτή με το φύλο αντανακλάται και πέραν της κληρονομιάς της εκμετάλλευσης και του καταμερισμού των εργασιών στη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας, σε πρακτικές που εφαρμόζονται από την πλευρά των αρμόδιων υπηρεσιών για τα αγροτικά ζητήματα, όπως και σε πρακτικές των μέσων ενημέρωσης, που σκιαγραφούν επίσης και εμποδώνουν την εικόνα του γεωργικού επαγγέλματος ως επαγγέλματος για τον κόσμο των αντρών. Η γεωργική εκπαίδευση, για παράδειγμα, από την εποχή της ίδρυσης της Υπηρεσίας Γεωργικών Εφαρμογών στην Ελλάδα είχε οργανωθεί με βάση το φύλο (για τις γυναίκες τα θέματα εκπαίδευσης αφορούσαν σε ζητήματα οικιακής οικονομίας, για τους άντρες σε ζητήματα γεωργικής τεχνολογίας). Στα διαφημιστικά σποτ ουδέποτε χρησιμοποιείται γεωργός γυναικείου φύλου για τη διαφήμιση γεωργικού προϊόντος ή γεωργικής εισροής.

Το ίδιο το πρόγραμμα παροχής ενισχύσεων προς τους νέους αγρότες, διαπνεόμενο από τη φιλοσοφία να στηριχτεί η οικογένεια ως συλλογική οντότητα προκειμένου να αντληθούν οι κοινοτικοί πόροι αφενός και να αξιοποιηθούν διαθέσιμοι οικογενειακοί πόροι (π.χ. γη) αφετέρου, δεν ασχολήθηκε με τη διάσταση του φύλου πέραν της προμολόγησης με 5 επιπλέον μονάδες των φακέλων υποψηφιότητας των γυναικών, ως αναγκαίο μίνιμουμ για την ικανοποίηση της συμβατικής υποχρέωσης ένταξης της πολιτικής του gender mainstreaming (μετά τη συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997) στην υλοποίηση του προγράμματος κατά τη διάρκεια του Γ ΚΠΣ για την εξασφάλιση της κοινοτικής χρηματοδότησης. Η στροφή της αγροτικής πολιτικής προς στόχους ενδογενούς και περιφερειακής ανάπτυξης από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έχει υποστηρίξει σημαντικές στρατηγικές ενίσχυσης της δραστηριοποίησης των γυναικών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων σε παραγεωργικές και εξωγεωργικές δραστηριότητες, για την υποστήριξη της πολυλειτουργικότητας της γεωργίας και της εκμετάλλευσης. Οι στρατηγικές αυτές προσφέρουν επαγγελματικές διεξόδους στις γυναίκες και υποστηρίζουν τα οικονομικά του αγροτικού νοικοκυριού, εντείνουν όμως και την απόσχιση των γυναικών από τη γεωργία, την απόρριψη του επαγγέλματος και μαζί την απόρριψη του αγρότη ως συζύγου, με τις γνωστές συνέπειες στην αναπαραγωγή της εκμετάλλευσης και του κοινωνικού ιστού της υπαίθρου. Οι πολιτικές που αφορούν στη γυναίκα του αγροτικού χώρου έχουν αγνοήσει το ρόλο που μπορεί να παίξουν οι γυναίκες μέσα από τη γεωργία στη διαδικασία

της αγροτικής και της περιφερειακής ανάπτυξης, εξαιτίας ακριβώς της εμπειροδωμένης σύνδεσης του γεωργικού επαγγέλματος με το φύλο.

Η οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελεί ακόμα στην ελληνική ύπαιθρο το βασικό παραγωγικό κύτταρο, η αναπαραγωγή του οποίου είναι κρίσιμης σημασίας για τη διατήρηση της οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας των αγροτικών περιοχών. Ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με την προέθεση των κοριτσιών της υπαίθρου να επιλέξουν σύζυγο αγρότη και τις προθέσεις της οικογένειας, και ειδικότερα της μητέρας (μέλους με ισχυρό ρόλο στην κοινωνικοποίηση των θυγατέρων), να τις παροτρύνουν να επιλέξουν αγρότη είναι απογοητευτικά (Gidarakou 1999). Το πρόβλημα της οικογενειακής αποκατάστασης των ανύπαντρων αγροτών είναι ήδη εμφανές, και όχι μόνο στον ελληνικό χώρο (π.χ. Gasson & Errington 1993, Fonte et al. 1994, Dahlstrom 1996).⁹ Η προσέλκυση νέων γυναικών στη γεωργία και η ανάπτυξη μιας επιχειρηματικής εικόνας γεωργού δεν μπορεί ασφαλώς να αντιστρέψει τη γενικότερη τάση, θα αναβαθμίσει όμως την εικόνα της γυναίκας αγρότισσας και, τουλάχιστον στο μερίδιο που αναλογεί στις ίδιες που θα ασχοληθούν με τη γεωργία, θα αμβλύνει το πρόβλημα.

Η παρούσα έρευνα έδειξε ότι ο λεγόμενος «εκγυνισμός» των εκμεταλλεύσεων, υπό την έννοια της εκπροσώπησης μεγάλου αριθμού εκμεταλλεύσεων από γυναίκες στη θέση του αρχηγού, που παρατηρείται στη Δ. Μακεδονία (φαινόμενο ιδιαίτερα συχνό στις μικρές εκμεταλλεύσεις και στις νότιες χώρες της Ε.Ε., όπως επισημαίνεται στη βιβλιογραφία: Pfeffer 1989, Miele 1994, Γιδάρκου 1998), σε μεγάλο βαθμό είναι πλασματικός, ανταποκρινόμενος εν πολλοίς στην κάλυψη του κενού παρουσίας άρρενος ατόμου που να ικανοποιεί τις απαιτήσεις του χαρακτηρισμού ως αγρότη. Οι πραγματικές αγρότισσες είναι λίγες.

Έδειξε όμως, επίσης, ότι το πρόγραμμα των νέων αγροτών βοήθησε, μέσα από το πλήθος των γυναικών που το αξιοποίησαν, να αναδειχθούν λίγες αλλά πραγματικά επαγγελματίες αγρότισσες. Μπήκαν στο πρόγραμμα για λόγους ανεργίας και οικογενειακών διαπραγματεύσεων σχετικά με την άντληση οικονομικών ενισχύσεων, αλλά στη συνέχεια άδραξαν την ευκαιρία και έγιναν πραγματικές επαγγελματίες. Οι περισσότερες είναι υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου για τα δεδομένα των απασχολούμενων στη γεωργία, και ιδιαίτερα των αντρών, ενσωματώνουν σκληρή εργασία στην παραγωγή, διαχειρίζονται την εκμετάλλευση μόνες ή μαζί με το σύζυγο (ή άλλο μέλος), θεωρούν ότι η απόφαση που πήραν ήταν τελικά μια σωστή απόφαση και θα συνεχίσουν στη γεωργία και μετά το πέρας των ανειλημμένων δεσμεύσεων σε σχέση με το πρόγραμμα. Κάποιες τοποθέτησαν σημαντικά ιδιωτικά κεφάλαια σε πρόσθετες επενδύσεις, οι εκμεταλλεύσεις όλων έχουν σημειώσει οικονομική μεγέθυνση από την ένταξη και εξής (αν και το διάστημα για πολλές ήταν πολύ μικρό). Κάποιες δείχνουν επίσης να έχουν αντιληφθεί τις σύγχρονες τάσεις για την προσαρμογή της γεωργίας στην παραγωγή ποιοτικών προϊόντων και την πολυλειτουργικότητα της εκμετάλλευσης και έχουν σχέδια για βιολογική παραγωγή και για διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων της εκμετάλλευσης. Στα πλαίσια αυτά, συμβάλλουν στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη της περιοχής τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη διάρκεια της συνέντευξης η ανάπτυξη του λόγου των γυναικών έδειχνε ότι είχαν σαφή γνώση της κατάστασης της εκμετάλλευσης και των προβλημάτων του κλάδου με τον οποίο ασχολούνται και αποτύπωνε το ενδιαφέρον και την ανησυχία τους για το μέλλον της εκμετάλλευσης. Οι περισσότερες μιλούσαν για την εκμετάλλευση χαρακτηρίζοντάς την ως «επιχείρηση», αναδεικνύοντας έτσι ένα αίσθημα υπεργιφάνειας γι' αυτό που κάνουν. Οι αιτιάσεις τους ως προς τα προβλήματα του προ-

9. Σημειώνεται ενδεικτικά η φράση που οι Fonte et al. (1994) αναφέρουν στο άρθρο τους «The Menial and the Sublime» ότι αποδίδει τη συμβουλή της μητέρας του αγροτικού νοικοκυριού προς την κόρη της σχετικά με την επιλογή συζύγου, ιδιαίτερα όταν το πατριαρχικό σύστημα οργάνωσης της εκμετάλλευσης συνυπάρχει με δυσμενείς συνθήκες εργασίας: «Mary, whoever you like, but be sure it's not a farmer».

γράμματος δεν είναι σημαντικές και εστιάζονται κυρίως στην υπερβολική γραφειοκρατία για την κατάρτιση του φακέλου και κατά δεύτερο λόγο στην αδιαφάνεια σχετικά με την έγκριση των υποψηφιοτήτων, στον περιορισμό των ημερομισθίων που τους επιτρέπεται να κάνουν εκτός γεωργίας, ενώ η γεωργία, όπως λένε, έχει εποχικές αιχμές εργασίας και υφέσεις και θα τους ήταν εύκολο να συνδυάσουν την άλλη απασχόληση, περιστασιακής μορφής. Οι αιτιάσεις ως προς τη λειτουργία των συνεταιρισμών, όπως ότι δεν γίνονται συνεδριάσεις, δεν τις καλούν, ο συνεταιρισμός είναι ανενεργός, αναξιόπιστος, θέτουν ένα γενικότερο πρόβλημα λειτουργίας του θεσμού, με προεκτάσεις πέρα από τη σχέση με το φύλο και την προαγωγή της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών στα κλαδικά όργανα. Σχετικά με την άγνοια της έννοιας των κωδίκων ορθής γεωργικής πρακτικής, αν και ορισμένες λένε ότι εφαρμόζουν κάποιους από αυτούς ούτως ή άλλως, θεωρούμε ότι σε εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό και οι άντρες αγρότες αγνοούν τους κώδικες, και εδώ τίθεται ένα ζήτημα εφαρμογής των ελέγχων που πρέπει να γίνονται από τις αρμόδιες υπηρεσίες. Οι γυναίκες αυτές δείχνουν να επιζητούν τους ελέγχους και/ή πιστεύουν ότι μέσα από αυτούς θα ενημερωθούν επίσης για ζητήματα που απασχολούν την παραγωγική διαδικασία.

Η στάση των γυναικών απέναντι στο ΠΙΝΑ και η παρουσία του πυρήνα των γυναικών με ενεργό ρόλο στη γεωργία που ανιχνεύτηκε στους τρεις νομούς της Δ. Μακεδονίας μέσα στο δείγμα των 126 νέων αγροτισσών δεν πρέπει να αγνοηθεί, δεδομένων των πρακτικών και συμβολικών περιορισμών που αντιμετωπίζει η γυναίκα ώστε να αναπτύξει επαγγελματική ταυτότητα στη γεωργία. Απεναντίας, πρέπει να προβληματίσει τους σχεδιαστές της πολιτικής σχετικά με το ρόλο που αναμένουν οι πολιτικές να παίξουν οι γυναίκες των αγροτικών νοικοκυριών και μέσα από ποιους επαγγελματικούς προσανατολισμούς θα τον παίξουν: μέσα από τον παραγεωργικό και εξωγεωργικό τομέα ή και μέσα από τη γεωργία. Το δεύτερο δεν φαίνεται να απασχολεί την πολιτική. Ενδεχομένως επειδή η αγροτική ιδεολογία περί γεωργικού επαγγέλματος και οι πολιτικές σχετικά με το φύλο στα αγροτικά νοικοκυριά, σε μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους, συντηρούν την εικόνα των γυναικών στο ρόλο του βοηθού στη διαδικασία της γεωργικής παραγωγής, από την οποία η γυναίκα απεγκλωβίζεται απορρίπτοντας τη γεωργία και τον αγρότη. Ωστόσο στη βιβλιογραφία διαπιστώνονται περιπτώσεις επαγγελματισμού γυναικών στη γεωργία στον ευρωπαϊκό χώρο, και το πρόγραμμα των νέων αγροτών στη χώρα υποστηρίζει ότι υπάρχουν επίσης περιπτώσεις που αξίζει να τους δοθεί προσοχή. Το γεγονός ότι οι άντρες όλων αυτών των γυναικών είναι κατά κύριο επάγγελμα μη αγρότες παραπέμπει στο ζήτημα της εστίασης της προσοχής σε αυτή την κατηγορία των νέων γυναικών.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Alston, M. (2000), *Breaking Through the Grass Ceiling: Women, Power and Leadership in Rural Organisations*, London: Harwood.
- Blanc, M., Perrier-Cornet, P. H. (1993), «Farm Transfer and Farm Entry in the European Community», *Sociologia Ruralis*, XXXIII: 319-335.
- Brandth, B. (2002), «Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review», *Sociologia Ruralis*, 42(3): 181-200.
- Γιδαράκου, Ι. (1998), «Γυναικεία πολυαπασχόληση: νέοι ρόλοι των γυναικών στην ύπαιθρο και νέες αναγκαιότητες», στο Ζιωγάνας, Χ. (επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού χώρου*, Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΤΑΓΡΟ, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, σ. 464-476.

- Dahlstrom, M. (1996), «Young Women in a Male Periphery. Experiences from the Scandinavian North», *Journal of Rural Studies*, 12(3): 259-271.
- ΕΣΥΕ, *Απογραφή γεωργίας και κτηνοτροφίας 1999/2000*.
- Fennell, R. (1997), *The Common Agricultural Policy. Continuity and Change*, Oxford / London: Clarendon Press.
- Fonte, M., Minderhoud, M., Van der Plas, L., Van der Ploeg, J. D. (1994), «The Menial and the Sublime», στο Van der Plas, L., Fonte, M. (επιμ.), *Rural Gender Studies in Europe*, Assen: Van Gorcum, σ. 1-13.
- Gasson, R., Errington, A. (1993), *The Farm Family Business*, CAB International, U.K.
- Gidarakou, I. (1990), «Part-time Farming and Farm Reproduction. The Case of Two Communities in Central Greece», *Sociologia Ruralis*, XXX(3/4): 292-304.
- Gidarakou, I. (1999), «Young Women's Attitudes Towards Agriculture and Women's New Roles in the Greek Countryside: A First Approach», *Journal of Rural Studies*, 15: 147-158.
- Gidarakou, I., Kazakopoulos, L., Arachoviti, E., Papadopoulos, D. (2000), «Family Farm Succession and Gender Relations: Rethinking Gender Discrimination», *Agricoltura Mediterranea*, 130: 113-128.
- Gidarakou, I., Kazakopoulos, L., Koutsouris, A. (2005), *Patterns of Young Women's Setting Up in Agriculture*, εισήγηση στο XXI Congress of European Society for Rural Sociology: «A Common European Countryside», Keszthely (Ουγγαρία), 22-26 Αυγούστου.
- Gidarakou, I., Kazakopoulos, L., Koutsouris, A. (2006), «Interests and Policies for Becoming Farmers in Greece», στο Langeveld, H., Roling, N. (επιμ.), *Changing European Farming Systems for a Better Future*, Wageningen Academic Publishers, The Netherlands, σ. 237-241.
- Gidarakou, I., Xenou, A., Theofolidou, K. (2000), «Farm Women's New Vocational Activities: Prospects and Problems of Women's Cooperatives and Small On-farm Businesses in Greece», *Journal of Rural Cooperation*, 28(1): 19-37.
- Gonzalez, J. J., Benito, C. G. (2001), «Profession and Identity. The Case of Family Farming in Spain», *Sociologia Ruralis*, 41(3): 343-357.
- Καζακόπουλος, Λ., Γιδάρκου, Ι., Κουτσούρης, Ι. (2004), «Το πρόγραμμα των "Νέων Αγροτών": η χωρική διαφοροποίηση της εφαρμογής του και των προοπτικών των νέων εκμεταλλεύσεων», στο Παπαναγιώτου, Ε., Σέμος, Α., Καραφύλλης, Χ. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία και ύπαιθρος στη διευρυνόμενη Ευρωπαϊκή Ένωση. Νέες προκλήσεις και προσαρμοστικοί, Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΤΑΓΡΟ, Θεσσαλονίκη: ΑΓΡΟτύπος, σ. 616-626*.
- Kazakopoulos, L., Gidarakou, I. (2003), «Young Women Farm Heads in Greek Agriculture: Entering Farming Through Policy Incentives», *Journal of Rural Studies*, 19: 397-410.
- Miele, M. (1994), «The Quality of Work and the Quality of Food», στο Van der Plas, L., Fonte, M. (επιμ.), *Rural Gender Studies in Europe*, Assen: Van Gorcum, σ. 136-146.
- Mies, M. (1999), «Globalisation and Rural Transformation in Europe: Consequences for Women and the Environment», στο *Gender and Rural Transformation in Europe* (εισηγήσεις συνδιάσκεψης), Wageningen, The Netherlands, σ. 23-30.
- Molnar, J. J., Wu, L. S. (1989), «Agrarianism, Family Farming and Support for State Intervention in Agriculture», *Rural Sociology*, 54(2): 227-245.
- Pfeffer, M. (1989), «The Feminisation of Production on Part-time Farms in the Federal Republic of Germany», *Rural Sociology*, 54(1): 60-73.
- Σαφιλίου, Κ., Παπαδόπουλος, Α. (2004), *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ / Gutenberg.
- Schmitt, M. (1997), *Women Farm Owners Between Self-confidence and Social Inacceptance*, εισήγηση, XVII Congress of European Society of Rural Sociology: «Local Responses to Global Integration», Κρήτη, 25-29 Αυγούστου.
- Shortall, S. (1999), *Women and Farming. Property and Power*, Houndsmill: Macmillan.
- Τσιμπούκας, Κ., κ.ά. (2002), *Εκ των υστέρων αξιολόγηση του υποπρογράμματος 1 «Διαρθρωτικές Προσαρμογές» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη του τομέα της γεωργίας 1994-1999»*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Υπουργείο Γεωργίας (1998), *Κίνητρα για τους νέους αγρότες*.
- Ventura, F. (1994), «Women in Italian Agriculture: New Roles, New Problems», στο Van der Plas, L., Fonte, M. (επιμ.), *Rural Gender Studies in Europe*, Assen: Van Gorcum, σ. 80-90.
- Villa, M. (1999), «Born to Be Farmers? Changing Expectations in Norwegian Farmers' Life Courses», *Sociologia Ruralis*, 39(3): 330-341.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Η ελληνική οικονομία σε αριθμούς (www.economics.gr)
- Παρατηρητήριο Καινοτομίας Δυτικής Μακεδονίας (www.innowestmac.gr)